

Globalisering en neoliberale (sociale) strategieën.

**Proeve van maatschappelijk referentiekader
voor opbouwwerkers.**

Alain Storme

Inleiding

Goed 15 jaar geleden dacht de sector samenlevingsopbouw na over opbouwwerk 2001. Het resultaat van die zoektocht is terug te vinden in een Samenlevingsopbouw Cahier onder de titel *Opbouwwerk tussen zorg en strijd*. Met name Eric Corijn heeft toen, uitgaande van een wissel in het sociaal-economisch regulatiemodel, de contouren geschetst van een samenleving in volle overgang¹. Dat ontlokte bij Ruud Van der Veen de bedenking dat, hoe “aardig” Corijns analyse van de ontwikkeling van de economie en de welvaartstaat ook was, “het nauwelijks verband (heeft) met de ontwikkeling van steden en regio’s en zodoende weinig verband met de samenlevingsopbouw”².

Samenlevingsopbouw die zich toelegt op wijkontwikkeling, aldus Van der Veen, heeft eerder dan aan historisch- materialistische analyses nood aan geografisch- materialistische analyses, analyses die ook de weerslag van economische veranderingen op uitzicht en functies van steden en streken beschrijven. Van der Veen heeft een punt dat het er in een maatschappelijk referentiekader voor opbouwwerkers ook op aan komt economische met ruimtelijke ontwikkelingen in verband te brengen. Echter, de “zorg voor een leefbare stad” is anno 2008 niet meer de enige ambitie van het opbouwwerk in Vlaanderen. De lokale (en regionale) setting blijft weliswaar het geëigende terrein maar van daaruit wil het zijn bijdrage leveren aan de strijd tegen de armoede. Opbouwwerk komt op voor de grondrechten van mensen met minder behartigde belangen. In zijn politieke kernopdracht streeft het naar een sociaal en participatief gecorrigeerd beleid, dus naar wijzigingen in de sociale politiek. De economische condities waaronder die tot stand komt en zich wijzigt doen er dus wel toe. Naast de geografische dimensie zal een maatschappelijk referentiekader bij voorkeur ook een momentopname moeten leveren van de verhoudingen tussen markt, overheid (de staat) en burger/bevolking/ gezin. Sociale politiek is namelijk resultante van de mix van deze 3 “systemen” en veranderingen in de sociale politiek weerspiegelen veranderingen in de verhoudingen tussen deze systemen³. Een evoluerende sociale politiek in een zich wijzigende stedelijke context ten gevolge van een omslag in het economisch regulatiesysteem wordt treffend geïllustreerd in een onderzoek naar solidariteitspatronen t.a.v. daklozen in de Brusselse Marollen van de hand van de betreurde sociaal geograaf Henk Meert (en diens medewerker Karen Stuyk). De titel van hun bijdrage voor een colloquium, georganiseerd door OCMW Brussel⁴ luidde: *Daklozen, Post-fordistische solidariteit en disciplinerende stedelijkheid*. In dit artikel wordt beknopt de overgang van een Fordistisch naar een Post-fordistisch samenlevingsmodel beschreven. Bij nader inzien lijkt ons het ontrafelen van dit complexe gegeven te voldoen aan de eisen die we hierboven aan een maatschappelijk referentiekader voor opbouwwerk hebben gesteld. Talloos zijn de typering van de samenleving. Om zich een plaats in het publieke debat te veroveren én te behouden komt het er vaak op aan ze in één kernachtig begrip samen te ballen: postmoderne samenleving; postindustriële samenleving; individualistische prestatiesamenleving; kennis samenleving; duale samenleving; risico samenleving; netwerk samenleving; wegwerpmaatschappij ... . Gemeenschappelijk aan deze typering is dat ze een bepaalde karakteristiek uit het geheel abstraheren en vervolgens uitvoering toelichten. Al te vaak wordt dan het gehele plaatje uit het oog verloren. Een totaalbenadering zou ook

---

¹ E. Corijn, Van welvaartstaat naar duale samenleving: welke legitimering voor de samenlevingsopbouw? *Samenlevingsopbouw-cahier*, 18 (1994), pp. 12-23.

² R. Van der Veen, Een stad voor iedereen: over de opdracht van samenlevingsopbouw. *Samenlevingsopbouw-cahier*, 18 (1994), p. 58.

³ L. Notredame, Tussen markt, staat en bevolking. Opbouwwerk in tijden van vermarkting. *Opbouwwerk Brussel*, 19 (2003) n° 79, p. 19. (Armoede in de hou gelaten.)

⁴ H. Meert en K. Stuyk, *Daklozen, Post-fordistische solidariteit en disciplinerende stedelijkheid*, 28 pp. (http://livrelectronique.com/lpc/colloque_pauvrete/nl/html-n/chO2.html).

moeten toelaten een aantal maatschappelijke trends en hun onderlinge relaties in een overkoepelend kader te plaatsen en van daaruit te verklaren⁵. Met dat doel voor ogen valt ons onderzoek uiteen in 3 delen van afnemende omvang. Een eerste deel schetst in een historisch panorama dat teruggaat tot het einde van WO II structuur en kenmerken van Fordisme en Post-fordisme als economische regulatiesystemen. Deze schets is materialistisch voor zover daarin structuren aan bod komen die ons in hun werking “overkomen” terwijl het toch niet zo is dat ze worden geleid door een onzichtbare hand of één of ander superwezen: ze komen in het menselijk verkeer tot stand en kunnen ook door mensen veranderd worden. Het tweede deel beschrijft het neoliberalisme als de dynamische ideologische kracht waarvan met name het Post-fordisme doordrongen is. Tenslotte pleiten we voor een behoedzame opstelling tegenover wenkende recepten uit de neoliberale gaarkeuken. Geregeld maken we een uitweiding om één en ander te illustreren. Nog een laatste inleidende opmerking. Ook dit referentiekader bevat noodzakelijkerwijs een portie achterliggende ideologie. Het geloof namelijk dat een rechtvaardiger samenleving mogelijk is. We verhehlen niet dat we in ons literatuuronderzoek selectief te werk zijn gegaan en ons hoofdzakelijk hebben bevoorrad van uit teksten die weliswaar ruim aan de normen van wetenschappelijkheid voldoen, maar zich buiten de mainstream bevinden, zich kritisch opstellen t.a.v. de pensée unique die momenteel in de Westerse samenleving hoogtij viert. Veel van deze teksten hebben een Engelse achtergrond. Niet toevallig stond Engeland, na de Verenigde Staten, aan de spits van de neoliberale revolutie. Niet alles kan klakkeloos naar de Belgische context worden overgeplaatst en we zijn er ons van bewust dat bijkomend vertaalwerk naar onze situatie nodig is.

---

⁵ Ten behoeve van het meerjarenplan 2009-2015 heeft de sector samenlevingsopbouw een reeks trends in een omgevingsanalyse ondergebracht. Opbouwwerk anno 2007 wordt geconfronteerd met een duale samenleving; met een zich qua participatie steeds autonomer opstellende burger; met een denken dat, weg van het categoriale en sectorale, steeds integralere wegen zou bewandelen, vandaar de noodzaak aan netwerken en samenwerkingsverbanden; met een toenemende vergrijzing; met een discours van rechten, plichten, individuele verantwoordelijkheid en activering; met problemen die vertaald worden in termen van samenlevingsproblemen; met toenemende diversiteit en interculturaliteit; met internationalisering; met last but not least een beleid dat gaat in de richting van meer management, meer regie, decentralisatie.

Fordisme en Post-fordisme. Van verval naar herwaardering van de stedelijke ruimte.

In een eerste deel beschrijven we de 2 economische regulatiemodellen van de tweede helft van de twintigste eeuw en de veranderingen die dat op economisch, politiek en cultureel vlak voor met name steden inhield. Onze beschrijving van Fordisme en Post-fordisme zal eerder ideaal-typisch zijn. Dat zou de indruk kunnen wekken dat beide modellen met een cesuur ergens halverwege de zeventiger jaren in de tijd strikt van mekaar te scheiden zouden zijn. In een historische analyse moeten ze eerder gedacht worden in termen van periodisering⁶. In periodisering is sprake van relatieve continuïteit en relatieve discontinuïteit. Sommige kenmerken van het Fordisme blijven doorwerken in het Post-fordisme, kenmerken van het Post-fordisme doorbreken de coherentie van het Fordisme, maar op een padafhankelijke manier⁷. Door Fordisme en Post-fordisme afzonderlijk en tegenover mekaar te behandelen verhogen we de mogelijkheid om aan gang zijnde maatschappelijke veranderingen die tot op heden doorwerken te vatten en te duiden.

De Fordistische groeidynamiek.

Basisarchitectuur van het Fordisme: het Fordistische compromis.

Toen Henry Ford in 1914 zijn arbeiders aan de lopende band in zijn pas geopende autofabriek in Dearborn, Michigan, 5 dollar per dag uitbetaalde in een 40-uren werkweek, waren de meeste ingrediënten aanwezig voor het economische regulatiesysteem dat na de tweede wereldoorlog de kapitalistische groeidynamiek veilig zou stellen. Het principe van opsplitsing van complexe taken in gestandaardiseerde deeltaken was niet zo nieuw en ging terug op de ideeën van F.W. Taylor (1911) die zelf steunde op 19de eeuwse auteurs. De organisatie ervan via de lopende band was evenmin revolutionair en liet toe producten, in dit geval auto's, en masse te produceren. Ford begreep echter dat massaproductie alleen zin had als daar tegenover ook massaconsumptie stond. Dat betekende: een voldoende koopkracht en vrije tijd om daadwerkelijk te kunnen consumeren. In 1914 was de strategie van Henry Ford maatschappelijk niet meer dan symbolisch. Het hoogtepunt van het Fordisme zou, zoals gezegd, nog 50 jaar op zich laten wachten. Dat het Fordisme, als systeem dat alle aspecten van het maatschappelijk leven doordringt, tussen de twee wereldoorlogen niet van de grond kwam, gaat terug op een aantal belangrijke belemmerende factoren⁸. Het Taylorisme betekende een aanzienlijke verarming van de kwaliteit van de arbeid: afbraak van competenties en monotone gestandaardiseerde handelingen. Het verzet van arbeiders en syndicale organisaties was taai en de aanhorigheid aan het systeem kon niet enkel materieel worden afgekocht, het vergde ook een nieuwe psychologie, de creatie van een nieuwe persoonlijkheid in hoofde van de arbeider. Ook massaconsumptie is niet evident. Dit vergt niet alleen voldoende koopkracht, de overschakeling van overlevingseconomie naar massaconsumptie veronderstelt een fundamentele wijziging in levenspatronen. Op de tweede plaats was de overheid, die een cruciale rol zou spelen in de geoliede werking van het mechanisme, nog helemaal niet op die taak berekend. Het was wachten tot na de depressie en de economische crisis van de jaren dertig, een crisis die zich speciaal aandiende als een crisis van de vraag. Roosevelt's *New Deal* luidde een periode van herstel in en onder impuls van de economische ideeën van J.M. Keynes verspreidde een economisch systeem zich over de Westerse wereld dat zijn hoogdagen beleefde in de "golden sixties" met de uitbouw van de welvaarts- en

⁶ Zie hieromtrent: B. Jessop, *Recent societal and urban change: principles of periodisation and views on the current period*. Lancaster university, 2002, 24 pp. (<http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soci133tj.pdf>)

⁷ Ingebed in contexten bepaald door bestaande institutionele raamwerken, beleidspraktijken en politieke en sociale strijd.

⁸ D. Harvey, *The condition of postmodernity*, Blackwell, 1995, p. 128 e.v.

verzorgingsstaat. Het eigene aan deze vorm van kapitalistische economische regulatie wordt goed samengevat in het begrip overlegeconomie. In de overlegeconomie wordt het klassencompromis tussen kapitaal en arbeid als het ware geïstitutionaliseerd of anders gezegd: wordt de klassenstrijd gepassificeerd⁹. In het Fordistische compromis is een deel van de geproduceerde welvaart namelijk pasmunt voor het in stand houden van de sociale vrede. Doorheen collectieve onderhandelingen tussen werkgevers- en werknemersorganisaties (de sociale gesprekspartners) vertaalt stijgende productiviteit zich in stijgende lonen. Deze laatste worden aldus welvaartsvast gemaakt in functie van consumptie. Zoals we zagen vereist massaproductie immers een voldoende koopkrachtige consument. Een derde belangrijke rol in dit samenspel is weggelegd voor de overheid. Zij moet er voor zorgen dat de vraag op peil blijft door die te stimuleren; ze voert een politiek van volledige tewerkstelling en bemiddelt in de regulering van sociale conflicten; ze staat in voor de reproductie van de arbeidskracht via het uitbouwen van een uitgebreid systeem van sociale zekerheid (inclusief vangnetten), uitbouw van onderwijs en huisvesting en het ondersteunen en verzekeren van talloze welzijns- en culturele arrangementen (zoals samenlevingsopbouw). Het streven naar volledige tewerkstelling en het uitgebreid netwerk van sociale voorzieningen die de burger begeleiden “van de wieg tot het graf” worden aldus middel bij uitstek voor herverdeling en sociale cohesie. Het beroemde Sociaal Pact, onmiddellijk na de bevrijding in 1944 afgesloten, markeerde het beginpunt van het Belgische Fordistische tijdperk. In tijden zoals nu, waarin de antipolitiek hoogtij viert en er tot in den treure verwezen wordt naar de grote kloof tussen burger en politiek wordt wel eens vergeten dat de overheid en dus de politiek haar legitimatie en prestige voor een groot deel putte uit de rol die voor haar in het Fordistische regulatiemodel was weggelegd, een rol waarvoor ze nu met de vinger wordt gewezen.

Het keynesiaans economisch model streeft naar volledige tewerkstelling binnen een relatief gesloten nationale infrastructuur. Het organisatorisch kader van het Fordistisch model is de nationale ruimte¹⁰. Het gaat om nationale economieën. Uiteraard spelen bedrijven op het internationale forum (multinationals) maar hun positie wordt vanuit de nationale staat geconsolideerd. Het monetaire en fiscale regime wordt nationaal geregeld binnen het systeem van Bretton Woods¹¹. De nationale staat is ook het knooppunt van waaruit in een topdown planning stedelijke en regionale industrieën gestuurd worden. Tenslotte is de staat ook zelf een groot economische speler waardoor ze, in een systeem van gemengde economie, aanvullend en corrigerend optreedt t.a.v. de markt.

Het feit dat het territoriaal kader voor de Fordistische economie de nationale staat is, heeft een aantal belangrijke gevolgen voor de democratie. Kapitaal en arbeid zijn in een nationale context van mekaar afhankelijk. Bovendien krijgt de syndicale macht een belangrijke rol toebedeeld m.b.t. de stabiliteit van het systeem en verkeert ze in een sterke onderhandelingspositie. Binnen het Fordisme is dus sprake van een relatieve economische democratie. Het zelfde gaat op voor wat de politieke democratie betreft: in essentie komt het er hierop neer dat individuele staten het karakter van hun sociaal zekerheidssysteem tot op grote hoogte zelf kunnen bepalen.

Concurrentie- en competitievoordelen verlopen in het Fordisme langs de lijnen van rationalisering van technologieën i.v.m. massaproductie. Massaproductie vindt plaats in verticaal geïntegreerde productie-eenheden, waarbinnen alle fases van het productieproces van grondstof tot afgewerkt product worden doorlopen. Toeleveringsbedrijven bevinden zich in de onmiddellijke nabijheid. Arbeid is opgedeeld in gestandaardiseerde pakketten en dito

⁹ Voor de rol van de sociaal democratie en de reformistische trekken van het overlegsindicalisme na de tweede wereldoorlog zie: J. Brepoels, *Wat zoudt ge zonder het werkvolk zijn. Anderhalve eeuw arbeidersstrijd in België*. Leuven, Kritik, 1988.

¹⁰ Voor een analyse van het “nationaal” karakter van het Fordisme zie: B. Jessop, *The European Union and recent transformations in statehood*. Lancaster university, 2003, 12 pp., <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/jessop-en-transformations-statehood.pdf>.

¹¹ Genaamd naar de stad waar eveneens in 1944 een overeenkomst afgesloten werd waarin elk land zich verbond aan een systeem van vaste ruilvoeten onder de paraplu van de US dollar die op zijn beurt gekoppeld was aan de goudstandaard.

welomschreven competenties die een “leven lang” meegaan. Er is echter ook nood aan hoger opgeleiden vanuit eisen, door nieuwe technologieën gesteld.

De Fordistische consumptiemaatschappij staat voor veranderingen op veel gebieden. Het is een (American) way of live die het waarden- en normenpatroon in de samenleving diepgaand beïnvloedt. Met deze way of life zet de trend naar individualiserende levensprojecten veralgemeend door. Het is de tijd waarin de roep tot democratisering van het (hoger) onderwijs luider begint te klinken, niet alleen vanuit een gelijkheidsoptiek, de industrie vereist meer en betere scholing. Doordat de overheid een deel van de gezinstaken op zich neemt (of althans de voorwaarden creëert om die uit te besteden), doordat er gestreefd wordt naar volledige tewerkstelling en doordat men meer kan consumeren naarmate men meer aan het productieproces deelneemt, doet de vrouw massaal haar intrede in het productieproces¹². Ook de economische migratie komt op gang, aanvankelijk uit Polen en Italië (in de mijnbouw om de naoorlogse kolenslag te winnen), laten uit het Middellandse zeebekken, om aan de veralgemeende vraag aan laaggeschoolde arbeid tegemoet te komen.

De naoorlogse Fordistische periode wordt maatschappelijk gekenmerkt door een zeker vooruitgangsoptimisme niet in het minst doordat het individuen en groepen veiligheid en stabiliteit bood en meer dan het gevoel dat ze de gebeurtenissen mee konden bepalen. Iedereen had met andere woorden zijn plaats. Er was weliswaar het besef van onvermijdelijke ongelijkheden, maar deze zouden via overheidsmaatregelen gradueel worden opgeruimd. Er hoeft echter evenmin al te romantisch op deze periode teruggeblikt te worden¹³. Ook in de relatief korte periode toen het Fordisme op zijn hoogtepunt was, kende men het fenomeen van spits- en residuele sectoren in de economie en een overeenkomstige, naar ras en sekse bepaalde duale arbeidsmarkt; was er de verleiding van corporatistische arrangementen; was er uitbuiting en neokolonialisme op wereldschaal; waren gestandaardiseerde producten niet altijd van even goede kwaliteit; bleef het bandwerk uitermate monotoon; kon de productie van collectieve goederen kwantitatief niet altijd gerealiseerd worden. Daar deze goederen afhankelijk waren gesteld van productiviteitsverhogingen, lag hier de achilleshiel van het systeem.

Suburbanisatie als ruimtelijke vormgeving van de Fordistische consumptiemaatschappij.

Suburbanisatie of de ontsluiting van het platteland en de stedelijke periferie ten nadele van de stad: dit is kort samengevat de ruimtelijke vormgeving van de naoorlogse economische groei.

Deze beweging wordt gedragen door de twee topartikelen par excellence van de Fordistische massaproductie: de woning en de automobiel. Ze zijn niet alleen bepalend voor de status van hun bezitter, in hun kielzog maken talloze andere producten hun opwachting¹⁴. De woning legt bij uitstek beslag op de ruimte, de auto legt verbindingen, overbrugt, verkort afstanden, is dus voorwaarde opdat suburbanisatie überhaupt mogelijk zou zijn. Suburbanisatie is meer dan waar ook het kenmerk van het Fordisme op zijn Belgisch. Doorheen de geschiedenis van de Belgische staat loopt een diepgewortelde anti-stedelijkheid en deze heeft zowel culturele als politieke wortels¹⁵. De introductie van het “wilde” negentiende-eeuwse kapitalisme ontworchtte het platteland en leidde tot een snelle verstedelijking die al vlug geassocieerd werd met normverval, ontredding en verpaupering.

¹² Dat was ook het geval in WO-II, maar dan in het kader van een oorlogseconomie en binnen het concept van de totale oorlog.

¹³ D. Harvey, *idem*, pp. 137-140.

¹⁴ Voor een uitvoerige en gedetailleerde bespreking van dit thema: Ch. Kesteloot, Verstedelijking in Vlaanderen: problemen, kansen en uitdagingen voor het beleid in de 21ste eeuw. In: *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Voorstudies*. Brussel, Thuis in de Stad, 2003, pp. 15-34.

¹⁵ J. Uytermark, *De sociale controle van achterstandswijken. Een beleidsgenetisch perspectief*, pp. 55 e.v.

Het platteland werd verheerlijkt, de stad nog hooguit gedoogd. De tegenstelling stad/platteland was echter ook inzet van politieke strijd. Van hieruit beschouwd wortelt anti-stedelijkheid in de katholieke hegemonie in de negentiende en twintigste eeuw. Het katholieke blok probeerde uit alle macht de arbeider op het platteland te houden via een politiek van eigendomsverwerving en de uitbouw van een fijnmazig netwerk van goedkoop openbaar vervoer. Het Fordistisch groeipatroon zorgde in dit alles voor een extra stimulans. De stadsvlucht die op gang kwam betrof niet alleen personen, ook bedrijven herlokaliseren naar industrieparken in de stedelijke periferie. De attractiviteit van steden neemt af, investeringen vallen stil: het is pas in de economische crisis van de jaren 70 en 80 dat de ravage die de binnensteden teistert helemaal duidelijk wordt¹⁶. Op dat ogenblik proberen steden wel hun fiscale draagkracht te verbreden door hun beleid af te stemmen op sociaal economisch sterkere bewoners. Ondanks verzet van onderuit was het beleid van tegengaan van stedelijk verval praktisch nihil.

Post-fordisme of het tijdperk van de globalisatie.

Crisis van het Fordisme.

Uit wat we tot nu over het Fordisme zegden, blijkt dat het veel meer omvat dan een productiesysteem voorgevoeld door en luisterend naar de naam van een icoon uit het Amerikaanse bedrijfsleven. Het Fordisme is een complex geheel van sociale, politieke en institutionele arrangementen en het bepaalt en dringt door tot in de uithoeken van het dagelijks leven van mensen. Kern ervan blijft uiteraard de specifieke manier waarop de verhoudingen geregeld worden tussen de 3 hoofdrolspelers: arbeid, kapitaal en overheid¹⁷. Het is, in de woorden van Bob Jessop een spatio-temporele fix, een in de ruimte en doorheen de tijd specifieke manier van kapitaalsaccumulatie en regulering van haar crisissen. Crisissen zijn inherent aan de kapitalistische productiewijze die in essentie groei-georiënteerd is, steunt op de exploitatie van arbeid en voortgedreven wordt door technologische en organisatorische veranderingen (voortgang is onvermijdelijk en goed)¹⁸. Met name Marx toonde aan dat de inconsistenties en de interne contradicties in het samenspel van deze basispremissen noodzakelijk tot crisissen in het systeem als geheel zouden leiden. Het Fordisme nu was precies een poging om een voorafgaande crisis het hoofd te bieden. Begin van de jaren zeventig werd steeds duidelijker dat het Fordisme tegen een aantal van zijn grenzen aan zat¹⁹.

De verzadiging van de markt voor massaproductie en de toenemende internationale competitie zorgde voor overproductie en slinkende winstmarges. Het verzet van arbeiders tegen monotone arbeid en tegen neerwaartse druk op de lonen wees op de sociale grenzen. Er waren ook en vooral efficiëntiegrenzen. De organisatie van de productie, het ontwikkelen van nieuwe producten, de hiërarchische bevelstructuren, de voorraden: alles bleek veel te rigide om de problemen adequaat het hoofd te bieden. De vraag naar de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat kwam ook steeds harder opzetten. De keynesiaans geïnspireerde

¹⁶ Een aantal studies en beschouwingen die de alarmbel luiden verschijnen niet toevallig in de jaren tachtig. Zie: H. Van der Haegen (e.a.), *De uitgeholde stad*, KBS, 1987; G. De Brabander, *De crisis van de stedelijke leefbaarheid*. In *De Belgische stad van vandaag waarheen?* Gemeentekrediet, 1985.

Specifiek voor Brussel: P. Cabus, Ch. Kesteloot en H. Van der Haegen, *Stads(v)lucht maakt vrij*, APSKW, Bral, RisoBrussel, 1989. Hierin wijst Kesteloot reeds op de grote toekomstige rol van een flexibele economie.

¹⁷ Kapitaal-arbeid: collectieve onderhandelingen; kapitaal-overheid: overheidsinterventie; overheid-arbeid: verzorgings- en welvaartstaat.

¹⁸ D. Harvey, *idem*, p. 180.

¹⁹ Zie F. Lammertijn, *Op weg naar een reflexieve moderniteit. Een sociologische kijk op een maatschappelijke verandering*. Paper in het kader van de seminariedagen *De Nieuwe Sociale Kwestie*, De Haan, 1999, pp. 6 e.v.

sociale politiek dreef op een deel van de winst gerealiseerd via groei, maar daar bleef steeds minder van over. In deze context bleek het Fordistisch compromis eerder een sta-in-de-weg, een rigied geheel van onderlinge relaties dat de kapitaalsaccumulatie eerder ondermijnde dan bevorderde. De crisis van het Fordisme krijgt zijn beslag tussen pakweg 1966 en 1973. De oorlog in Vietnam, de teruglopende vraag en de toenemende inflatie brachten de rol van de dollar als een stabiele, internationale reservemunt in diskrediet tot op het punt waarop in 1971 de Bretton Woods akkoorden sprongen. Hollende inflatie en stilvallende groei (stagflatie), overproductie, des-industrialisatie, massale werkloosheid: het zijn de kenmerken van de crisis die, in 1973 nog eens versterkt door de oliecrisis, uitliep op een scherpe recessie en financiële wanorde in de jaren daarop. In de tweede helft van de zeventiger jaren zien een aantal economische, politieke en sociale experimenten het licht als voorbode van een nieuw accumulatieregime dat tot op vandaag zijn werking uitoefent.

Globalisatie.

Het is niet toevallig dat er in de vroege overzichtscommentaren op de maatschappelijke veranderingen als gevolg van de crisis van het Fordisme gefocust werd op een specifiek kenmerk van de Post-Fordistische groeidynamiek: de flexibele accumulatie²⁰. De rigide economische systematiek uit het tijdperk van de massaproductie wordt doorbroken en uit de brokstukken van het oude systeem verrijst een nieuw systeem dat specifieke kenmerken vertoont en aan geheel eigen regels gehoorzaamt. Zoals we echter gezien hebben zet de crisis alle facetten van het Fordistische regulatiemechanisme onder druk, met name de geïnstitutionaliseerde verhouding tussen kapitaal en arbeid, resp. kapitaal – overheid en overheid – arbeid. Flexibele accumulatie vormt dan ook maar één – zij het niet onbelangrijk – wezenstrek van het Post-fordisme die we met een overkoepelende term als het tijdperk van de globalisatie kunnen omschrijven. Met een zich globaliserende economie, een poging om de crisis van het Fordisme te overstijgen, dient zich een nieuw stadium aan in de ontwikkeling van het kapitalisme: vanuit een tijdperk waarin kapitaal gebonden was aan een welomschreven territorium (i.c. de nationale staat) en dus ook genoodzaakt was te onderhandelen met de factor arbeid, zijn we thans aanbeland in een periode van verregaande mobiliteit en deterritorialisatie van kapitaal en productie met in het kielzog, een verzwakte onderhandelingspositie van de factor arbeid en een terugdringen en herdefiniëren van de rol van de overheid. Het is dit complex geheel dat we hieronder kort willen ontrafelen door eerst in te gaan op de 3 wezenskenmerken van de globalisatie²¹. Globalisatie manifesteert zich in het tot stand komen van een globale markt, in een flexibel productiesysteem en in een doorgedreven mobiliteit en autonomie van (financieel) kapitaal.

a) Globale markt.

Bij globalisatie gaat het in de eerste plaats om de dominante, alles doordringende positie van het marktprincipe. Veralgemening van het marktprincipe, de ongelimiteerde voorrang die verleend wordt aan de markt, betekent dat de markt alle levenssferen binnendringt, alle facetten daarvan aan haar regels onderwerpt. Niet alleen goederen en (in toenemende mate) diensten worden vermarkt, ook kapitaal en arbeid ondergaan het aan zo weinig mogelijk regels gebonden spel van vraag en aanbod.

Ruimtelijk verschijnt de markt als een wereldmarkt. Bij globalisatie wordt spontaan gedacht aan het aanschouwelijk beeld van een economie die als een netwerk over alle uithoeken van de aardbol heen getrokken is. Dit betekent geenszins dat er in de eerste helft van de twintigste eeuw en zelfs in de negentiende eeuw geen wereldmarkt zou bestaan hebben²².

²⁰ Cfr. D. Harvey en Ch. Kesteloot, a.w.

²¹ Zie L. Dominelli & A. Hoogvelt, Globalisation, the privatisation of welfare and the changing role of professional academics in Britain. *Critical perspectives on accounting*, 7(1996) pp. 191-212

²² E. Swyngedow, De dans der titanen en dwergen: "globalisatie", stedelijke ontwikkeling en groeicoalities – het Brussels enigma. *Revue belge de Géographie* (123)1999, pp. 43-61.

Alleen is die wereldmarkt thans totaal anders georganiseerd. Productie en handelsstromen zijn meer en meer plaatsongevoelig geworden. Er is geen internationale arbeidsdeling meer, geconditioneerd door plaatselijke rijkdommen aan kapitaal, arbeid en grondstoffen. Continenten, regio's en staten die vroeger aanvullend optraden ten opzichte van mekaar, stellen zich nu concurrerend op, zijn opgenomen in een globale competitie. Als iets nationaals geproduceerd wil worden, moet dit volgens globale standaarden, op straffe van weggeconcurrereerd te worden²³.

b) Flexibele accumulatie.

Flexibele accumulatie betekent ten eerste flexibele productie: een accentverschuiving van lopende band naar netwerkproductie, van verticaal geïntegreerde bedrijven naar horizontale netwerken. Slagwoorden hier zijn decentralisatie, just in time productie, onderaanneming. Industriële settings worden "foot loose". Dit overheersend nieuw organisatieprincipe wordt geconditioneerd door de technologische vooruitgang: de fusie van telecommunicatie en computertechnologie.

Flexibele accumulatie betekent op de tweede plaats de overgang van een vraaggestuurde naar een aanbodgestuurde economie. In het Fordisme werd ingegrepen op het niveau van de vraag om een constante afzet van de massaproductie te verzekeren. In essentie was er relatief weinig communicatie tussen aanbod en vraag. De verhoudingen ter zake zijn compleet omgekeerd. Het aanbod gaat de vraag opzoeken, er actief mee communiceren, hem van zijn onvervangbaar nut proberen te overtuigen²⁴. Massaproductie staat niet meer aan de spits. Deze plaats is ingenomen door nicheproductie. Hier primeert het vluchtige, het nieuw zijn. Er is een dramatische reductie van de turn-over time, zowel in de sfeer van de productie als in die van de consumptie²⁵.

Flexibele accumulatie betekent op de derde plaats de overgang naar een kennisgestuurde economie. In een dermate versplinterde flexibele, onoverzichtelijke en vergankelijke economische context waar het neerkomt op de juiste beslissingen in een beperkt tijdsbestek waarin over winst of verlies beslist wordt, is het hebben van up-to-date informatie een zaak van (economisch) leven of dood. Competitiviteit en productiviteit staan of vallen met de capaciteit om op efficiënte wijze kennis te genereren, te verwerken en toe te passen²⁶. Productie wordt steeds immateriëler: het zwaartepunt verschuift naar diensteneconomie en culturele industrie. Cultuur is niet langer een gevolg van economische welvaart, cultuur produceert economische welvaart. Kortom, kennis, maar ook gevoelens zijn waren geworden en staan aan de spits van de geglobaliseerde informatie-economie. Het is dus geenszins te verwonderen dat een kwestie als intellectuele eigendom hoog op de agenda staat en de internationale verhoudingen tussen gevestigde en opkomende economieën mee bepaalt. Flexibele accumulatie betekent tenslotte een doorgedreven flexibilisering van arbeid en arbeidsmarkten: flexibele arbeidsuren en statuten (uitzendarbeid, interims, onderaanneming).

c) Mobiliteit en autonomie van kapitaal

Bij toenemende mobiliteit van kapitaal hoort het populaire beeld van geldstromen die zich met 1 druk op de knop in massale hoeveelheden en in fracties van secondes over de aardbol

²³ Hier situeert zich de opkomst van de zgn. Iso-normen, een soort houvast voor de producent dat vergelijkingen toelaat met andere producenten. Het grote verhaal van de concurrentievoor- en nadelen dient ook in deze context gesitueerd te worden.

²⁴ Kijk naar de bikkelharde strijd die er geleverd wordt voor het bezit van adresbestanden m.b.t. specifieke doelgroepen. Van de Farma industrie, die er nochtans prat op gaat aan de spits te staan van onderzoek en ontwikkeling, is geweten dat 13 % van de investeringen daar naar toe gaan, tegenover 40 % voor marketing.

²⁵ "Economics of scope versus economics of scale". D. Harvey, *idem*, p. 158. De lancering van nieuwe producten of variaties erop evenals de vervanging ervan door de consument volgen mekaar in de tijd steeds sneller op.

²⁶ F. Lammertijn, *id.* p. 7

bewegen. Dit is ongetwijfeld een realiteit en voorwaarde opdat productie zich überhaupt kan flexibiliseren. Maar het is slechts het topje van de ijsberg. Ook de complete reorganisatie van het globale financiële systeem was nodig om de crisis van het Fordisme te overstijgen. Na het opheffen van het systeem van Bretton Woods en in de daarop volgende financiële chaos creëerde kapitaal zich als het ware een eigen ruimte, onttrok het zich aan de controle van nationale staten en aan de sociale relaties waarin het was ingebed. Tegelijk voltrok zich de loskoppeling van het financiële van het productieve kapitaal. Wat nodig is om de productie op wereldschaal draaiend te houden is nog maar een fractie van de totale kapitaalvoorraad. Zo ontwikkelde zich naast de reële economie een financiële economie waarin geld gemaakt wordt met geld op grond van koersschommelingen op de wisselmarkten²⁷.

Gevolgen

De gevolgen van deze 'symbol economy' en het 'paper entrepreneurialism' dat er aan ten grondslag ligt dringen, samen met vermarkting en flexibilisering van productie, diep door in het dagelijks doen en laten van zowel nationale staten als hun burgers. Het Post-fordistisch tijdperk kenmerkt zich door grote onzekerheid en permanente crisissen als gevolg van de vluchtige, flexibele en competitieve context waarin de globalisering zich voltrekt. Het systeem wordt met andere woorden gekenmerkt door 'global and local disorder'. Zo is de huidige kredietcrisis als gevolg van de moeilijkheden op de Amerikaanse hypotheekmarkt er slechts 1 in een lange rij van notoire crisissen. In nog geen 15 jaar tijd beleefden we de tweede Mexicaanse schuldcrisis van 1994, de Aziatische crisis vanaf 1997 en de dotcom luchtbel rond de eeuwwisseling. Dergelijke crisissen doen het financiële systeem op zijn grondvesten daveren en verplichten centrale banken om tussen te komen om te vermijden dat speculatief geldgewin op korte termijn tot een ineenstorting van het ganse financiële systeem leidt en in zijn val de reële economie met zich mee sleurt. Ook in de reële economie is onzekerheid troef. Flexibilisering betekent niet in laatste instantie informalisering. In de netwerkeconomie vervaagt het onderscheid tussen legale en illegale praktijken. Via onderaanneming ontstaat een schemerzone waarin sweatshops, ateliers, illegaal werk tot en met maffieuze praktijken gedijen. Bedrijven zitten verwickeld in een wereldomvattende competitie en zien zich genoodzaakt, op het ritme van de financiële economie, de hoogst mogelijke winst te realiseren tegen de laagst mogelijke prijs. Aldus worden arbeidsmarkten wereldwijd tegen mekaar uitgespeeld en is tewerkstelling en werkzekerheid een erg relatief begrip geworden. Waar het Fordisme streefde naar een situatie van volledige tewerkstelling, is het nu niet meer tewerkstelling maar geschiktheid tot tewerkstelling, employability die primeert. Het heersend discours rond arbeid en tewerkstelling vervangt het tekort aan jobs door een tekort aan geschiktheid voor jobs. De dualisering van de arbeidsmarkt, ofschoon niet het exclusieve kenmerk van het Post-fordisme, neemt uitgesproken vormen aan en ook de kenniseconomie ontsnapt er niet aan²⁸. Rond een relatief beperkte kern van hoogwaardige, goedbetaalde (maar evengoed aan flexibiliteit en beperkt tijdsperspectief onderworpen) jobs ontwikkelt zich een amalgaam van minder aantrekkelijke banen met helemaal in de marge de residuele arbeidsmarkt voor de 'working poor', tot en met vormen van slavernij²⁹. Meer algemeen heeft de globalisering de verhouding tussen kapitaal, arbeid en overheid beslissend gewijzigd in de zin van een erosie van het Fordistisch compromis.

²⁷ Het overheersend belang van louter financiële bewegingen drukt zich uit in het feit dat meer dan 90% van de financiële transacties wereldwijd van speculatieve aard zijn. E. Swyngedouw, *id.* p. 45

²⁸ Het zgn. digitaliaat. Voor de fundamentele arbeidsdeling op het vlak van de immateriële productie zie: M. Hardt & A. Negri, *Empire*, p. 294 e.v.

²⁹ Slavernij is nooit weggeweest maar zit terug in de lift. Dit heeft niet alleen te maken met bevolkingsexplosie maar ook met de opkomst van nieuwe economieën die mensen naar steden drijven, waar ze, ontdaan van hun vermogen tot zelfvoorziening, een gemakkelijke prooi vormen voor uitbuiting. Deze mondiale proletarisering brengt economische migraties op gang waar we in onze steden de schokgolven van ervaren. Zie K. Bales, *Ending Slavery. How we free today's slaves*. University of California press, 2007, 274 pp.

Georganiseerde arbeid verkeert in een verzwakte onderhandelingspositie. Uit angst voor competitieve nadelen kunnen natiestaten in een geglobaliseerde economie niet langer zelf het karakter van hun sociaal zekerheidssysteem bepalen. Omgekeerd zou men kunnen stellen dat kapitaal, door zijn 'vlucht' uit de nationale en sociale context een stap dichters is gekomen bij zijn oude droom van ongehinderde accumulatie met de factor arbeid herleid tot een technisch element in de productiekost. Hervreiding door groei kalft af. Er hoeft niet meer zo nodig een deel van de winst voorbehouden te worden voor het draaiende houden van de welvaartsstaat, of deze kosten worden afgewenteld op het individu of het gezin. Mag de staat niet meer in de markt interfereren, paradoxaal genoeg liggen er wel nog taken weggelegd waar het zijn meer disciplinerende en bestraffende functies betreft. Het meest voelbare en zichtbare gevolg van dit alles is wellicht de zich steeds verder uitdiepende maatschappelijke dualisering: de groter wordende kloof tussen rijk en arm, tussen hoger opgeleiden en lager opgeleiden, tussen mensen met en mensen zonder werk, tussen arme en welvarende wijken, tussen autochtonen en allochtonen, enz. In het Fordisme werd ongelijkheid en armoede deels uitgevlakt door de corrigerende werking van het overheidsoptreden. Sinds dit beleid verketterd wordt in termen van *uitkeringseconomie* en mensen die er beroep op moeten doen beschuldigd worden van *hangmatmentaliteit* zijn de tegenstellingen alleen maar toegenomen. Ook de veranderende verhoudingen tussen kapitaal en arbeid zijn in cijfers uit te drukken die getuigen van een sluipende dualisering door overheveling van inkomen uit arbeid naar inkomen uit kapitaal. Zo is het aandeel van arbeid in het globale inkomen in de Europese Gemeenschap in 2007 gezakt naar een historisch dieptepunt (57.8%). De loonevolutie volgt de stijging van de productiviteit niet langer en dat kan, volgens de Europese Commissie, problemen stellen voor de sociale cohesie³⁰.

Er is echter meer. Er is het geloof in de inherente efficiëntie van de markt, het geloof in het zelfregulerende vermogen van de markt. De markt wordt beschouwd als voornaamste drijfveer voor economische groei en de overheid wordt niet in staat geacht de 'nieuwe uitdagingen' het hoofd te bieden. Als de werking van het marktprincipe faalt, dan wordt de remedie gezocht in meer markt. De economische, politieke en sociale consequenties van dit geloof worden echter steeds duidelijker. Dualisering is er dus ook in de kloof tussen de ideologie van het zelfregulerende vermogen van de markt en de alledaagse realiteit van economische crisis, geïntensifiëerde ongelijkheid, destructieve competitie en veralgemeende sociale onzekerheid.

Dit alles heeft verregaande gevolgen voor de politieke democratie. Supranationale en subnationale instellingen (genre Wereldbank en genre Delegatie voor de Ontwikkeling van de Vijfhoek in Brussel) zetten lijnen uit, hierin ondersteund door denktanks die met behulp of onder de dekmantel van wetenschappelijk onderzoek beleidsmakers van zogenaamd boven alle politiek verheven marsrichtingen voorzien. Door verlies aan legitimiteit en machteloosheid in een geglobaliseerde wereld wordt de politiek geconfronteerd met een ongehoord wantrouwen zowel van zij die nog weinig te verwachten hebben als van zij die de overheid niet langer nodig hebben om aan hun verwachtingen te voldoen³¹. Doordat meer en meer mensen ingeschakeld zijn in de globale economie zien ze hoe langer hoe minder de noodzaak in van solidariteit op nationaal niveau en verbreedt omgekeerd het draagvlak voor liberalisering en deregulering³². Voeg daarbij het competitieve individualisme met zijn

³⁰ Zie Europese Commissie, *Tewerkstellingsrapport 2006*

³¹ Zie M. Elchardus & W. Smits, *Anatomie en oorzaken van het Wantrouwen*, VUBpress, 2002, 142 pp.en ook : E. Engelen & Sie Dhiang Ho, *De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat*. Den Haag, Wwr, 2004.

³² Financiële producten als pensioensparen (die op zichzelf reeds een alibi zijn voor de verdere uitbouw van de eerste pensioenpeiler), groeps- en of levensverzekeringen zijn niet alleen duur voor de staat omwille van de er aan verbonden fiscale voordelen, via institutionele beleggers verdwijnen ze in het internationaal financieel systeem op zoek naar het hoogst mogelijke rendement. Zo is het lang niet meer alleen 'de kapitalist' die teert op uitbuitingsverhoudingen in lage loonlanden. Zo kan men zich tegenwoordig de situatie indenken dat zeg maar welstellende ouderen meer heil verwachten van het rendement van hun beleggingen in Azië dan in het

verheerlijking van alles wat naar ondernemen neigt, van alles wat top is, (exuberante lonen inclusief) en het wordt duidelijk dat brede lagen van de bevolking en niet alleen zij die economisch uit de boot vallen, met permanente onzekerheid worden geconfronteerd. Hier verschijnen dan weer collectieve waarden en normen op het toneel. Men grijpt terug naar de familie, de godsdienst, het sterke leiderschap, maar in hun fundamentalistische, controlerende, bestraffende betekenis van het woord. Zo is de looper breed uitgerold voor populistische rattenvangers van uiteenlopend pluimage die met hun eenvoudige analyses en dito oplossingen voor de zo verbeide zekerheid zullen zorgen.

Uitweiding 1: Over de kredietcrisis anno 2007

De Amerikaanse kredietcrisis, ingezet halverwege 2007 zou een half jaar later aan de banken 'die verlies hebben geleden' naar schatting 400 miljard dollar hebben gekost. Iets minder dan de helft daarvan is reeds boven water gekomen. Het verhaal achter deze waardeverminderingen is genoegzaam gekend. Onder de slogan *Home sweet home* werden tussen 2004 en 2006 op een uitermate lakse manier heel wat hypotheekleningen toegekend aan weinig kredietwaardige – lees – arme Amerikaanse gezinnen. Deze dubieuze subprimeleningen (men spreekt ook van roofleningen) werden vervolgens herverpakt en via hefboomfondsen verder stroomafwaarts in het financiële systeem gepompt. Daar vonden deze herverpakkingen gretige afnemers, want voorzien van een AAA quotering inzake te verwachten rendement. Toen door stijgende rente heel wat gezinnen hun hypotheek niet meer konden aflossen en van de weeromstuit (door gedwongen verkopen), de huizenmarkt begon te kraken, barste de zweer of beter gezegd: bleek het financiële systeem wereldwijd door het virus van de rommelhypotheek aangetast. De alomtegenwoordigheid van 'rotte obligaties' zorgde ervoor dat banken in problemen raakten, het wantrouwen tussen banken toenam en het schrikbeeld dat banken onderling geen geld meer wensten uit te lenen steeds vastere vormen aannam. Om een ineenstorting van het financiële systeem te voorkomen kwam de Europese Centrale Bank reeds op 9 augustus tussen met 95 miljard €. Tegen het jaareinde volgde een nieuwe, dit maal gecombineerde miljardeninjectie van de Amerikaanse, Europese, Zwitserse en Canadese centrale banken om het privé banksysteem van cash te voorzien.

De markt van hypotheekleningen is als de zoveelste luchtbel in de speculatieve wereld van de financiële economie uiteengespat. Zoals steeds zijn er winnaars en verliezers. Winnaars bevinden zich aan de bron, bij de durfkapitalisten die roofleningen op zeer korte termijn verzilveren³³. De vele verliezers bevinden zich verder op in de keten. Typevoorbeeld hier is het Britse Northern Rock, waar klanten in de rij stonden om hun spaarcenten op te halen. Waar tot op heden echter veel minder over gesproken werd zijn de verliezers in de reële wereld: de duizenden overwegend niet blanke arme Amerikaanse gezinnen die hun huizen moeten verkopen of botweg uit hun huizen worden gezet.

Bij dit typevoorbeeld van crisis in een Post-fordistische, geglobaliseerde economie zijn een aantal kanttekeningen te plaatsen. Op geen enkel moment kwam de Amerikaanse *Federal Reserve* tussen om de praktijk van de roofleningen, toen ze hoogtij vierde, aan banden te leggen. Integendeel, onder het welwillend oog van Allan Greenspan werden in 2003 initiatieven aangekondigd om het 'regulerende juk' voor de banken te verlichten³⁴. De

investeren in de generaties die na hen komen en die zo voor hun oude dag zouden kunnen zorgen. Het probleem van de vergrijzing en de betaalbaarheid van de pensioenen vindt niet alleen zijn oorsprong in demografische factoren en in het eigene van het Belgische repartitiemodel. De wetmatigheden van de zich globaliserende economie deelt de overheid en kleinere rol toe in het garanderen van de eerste pensioenspeiler.

³³ Een zakenbank als Goldman Sachs verdiende miljarden door te speculeren op de ... ineenstorting van de markt van hypotheekkredieten.

³⁴ P. Krugman, Met de ogen toe de luchtbel in. *De Morgen*, 26.12.2007, p. 10

overheid, aldus economieprofessor Paul Krugman, was verblind door de ideologie van de perfectie van de vrije markt. Europese en andere centrale banken kwamen wel prompt tussen om banken goedkoop cash te bezorgen en zo het financiële systeem van de ondergang te redden. Vooral die dreigende ondergang werd ten alle kanten dik in de verf gezet. Echter, beursindicatoren en aandelen ondergingen geen catastrofale correcties. Werknemers zullen wel het gelag betalen in de komende recessie in de echte economie, terwijl ze de recessie van 2000 nog niet hebben verwerkt. Het volle gewicht van de crisis wordt nu gedragen door de huizenbezitters. Zelfs met de renteverlagende maatregelen van de Bushadministratie zien die hun levensstandaard kelderen. Moraal van deze tweede kanttekening: kapitalisme is er voor arme mensen, socialisme voor kapitalisten³⁵. Dat centrale banken met leningen tegen lage rente voor de dag komen en hiermee in feite financiële verliezen socialiseren (nadat voorafgaandelijk winsten werden geprivatiseerd) zegt ons ten derde iets over de relatie tussen de financiële en de reële economie. Uiteindelijk is het de belastingsbetaler die voor het renteverlies moet opdraaien³⁶. Terwijl deze, en met hem de exporterende industrieel, uit angst voor het inflatiespook en daar mee gepaard gaande loonsverhogingen, met renteverhogingen geconfronteerd worden. Wie productieve arbeid verricht, hetzij in de materiële, hetzij in de immateriële sfeer, wordt aangespoord te matigen, en doorheen deze matiging borg te staan voor de winsten die worden gerealiseerd in de symbooleconomie, die zich onttrokken heeft aan de productieve economie en dus aan de arbeid, conditio sine qua non voor het realiseren van meerwaarde. Geld maken met geld is dus en illusie. Financiële accumulatie kan slechts door een claim te leggen op toekomstige productieve accumulatie, door een voorafname op te realiseren productief kapitaal³⁷

Uitweiding 2: Over de “onontkoombaarheid” van globalisering.

Het mainstreamdiscours in zijn gepopulariseerde vorm van beursberichten en carrièreplanningsbladen genre *Vacature* stellen globalisatie voor als iets dat ons overkomt, als een soort natuurwetmatigheid, als iets dat er “is”, kortom als iets waaraan we ons niet kunnen onttrekken. Meer, globalisatie is niet alleen onontkoombaar, globalisatie is ook het beste wat ons in de gegeven omstandigheden kon overkomen. Het puin van de Berlijnse muur was nauwelijks geruimd, de Sovjet-Unie amper geïmplodeerd, of het globaliserend kapitalisme en de liberale democratie waarmee het tandem vormt, kregen, als de best mogelijke organisatievorm voor de eeuw die kwam, hun legitimatie in Fukuyama's boek *The end of history and the last man* (1992). Dat einde van de geschiedenis moet daarin niet opgevat worden als zouden er in de toekomst geen grote gebeurtenissen tot en met oorlogen meer plaats vinden, wel dat het denkproces over de manier waarop de mens het best zijn verlangen kan bevredigen na het einde van de grote ideologieën in het kapitalisme en de liberale democratie zijn eindpunt heeft bereikt. Het Westen is het post-historisch tijdperk ingetreden³⁸.

Aan deze globalisatie zitten weliswaar duistere kanten, bvb. de ontregeling van het ecologisch systeem (door niet aflatende roofbouw op eindige grondstoffen), of technologische ontwikkelingen die aan elke controle lijken te ontsnappen. Deze bijverschijnselen zouden democratisch zijn (U. Beck:” Rijkdom is hiërarchisch, smog democratisch”) voor zover ze elke aardbewoner zonder onderscheid treffen. Het verhaal van

³⁵ Zie het artikel van Gilbert de Swert, Economie op de pof. In *Gids op maatschappelijk Gebied*, (98)2007, septembernummer, pp. 47-54, dat, bovenop de gebeurtenissen, van een verbluffend analytisch en voorspellend karakter getuigt.

³⁶ G. De Swert, *id.* p.53.

³⁷ W. Bonefeld, *The politics of globalisation: ideology and critique*, 2005, 19 pp. . p. 13 e.v.. <http://libcom.org/library/politics.globalisation-werner-bonefeld>.

³⁸ Zie D.Lesage, *Vertoog over verzet. Politiek in tijden van globalisering*, pp. 23 e.v.

deze risicosamenleving werd in de tweede helft van de jaren 80 te boek gesteld en had niet alleen grote invloed in menswetenschappelijke kringen. Het drukte ook zijn stempel op de praktische politiek: het derde weg denken van New Labour in Engeland (het zgn. Blairisme) is er schatplichtig aan en kreeg ook voet aan de grond op het Europese continent³⁹. In zijn karakterisering van de risicosamenleving wijst U. Beck in het gelijknamige boek⁴⁰ op een aantal kenmerken van de globalisering. Enkele zijn ons reeds bekend: toenemende vermarkting, verzelfstandiging van het kapitaal en de cruciale rol van wetenschap en techniek. Verder wijst Beck op de toenemende individualisering. We beleven het einde van de grote verhalen, mensen plooiën zich onder druk van grootschaligheid op zichzelf terug en ondernemen staat centraal. Paradoxaal genoeg gaat emancipatie uit knellende ideologische verbanden ook gepaard met toenemende homogenisering: er is vrijheid, maar ook de angst er voor. Ten derde wordt de risicosamenleving gekenmerkt door de grote machteloosheid om de alom tegenwoordige onzekerheid te bezweren. De risicosamenleving krijgt nog het meest contrast door haar tegenover de industriële samenleving te plaatsen.

Vergelijking risicosamenleving met industriële samenleving⁴¹

Karakteristieken	Indust. samenleving	Risicosamenleving
Centraal risico	Ongelijke verdeling van kansen en goederen	Veralgemeende onzekerheid
Voornaamste oorzaken	Ongelijke controle over productiemiddelen	Technische en wetenschappelijke vernieuwingen worden oncontroleerbaar
Strijd om de macht m.b.t. Belangrijkste tegenstelling	Bezit van productiemiddelen en distributie	Controle over informatie en definities
Dominante waarde	Arbeid-kapitaal	Algehele (niet)verantwoordelijkheid
Politieke oplossing	Economische groei	Veiligheid/economische rationaliteit
Sociale actoren	Welvaartsstaat	Nieuwe politieke culturen
Uitingen	Collectieve identiteiten	Individualisering
	Armoede/onderdrukking/klassen-	Vervuiling/vernietiging/expertocratie/ sociale beweging/ fragmentering/autonomie/ anonieme afhankelijkheid.
	Strijd/vakbonden/centralisatie/ Sociale klassen/familie/buurt	

In dit tegenover mekaar stellen komt een fundamentele paradigmawisseling i.v.m. de sociale kwestie te voorschijn. In de industriële samenleving draaide de sociale kwestie rond productie en verdeling van maatschappelijke welvaart met een overheid in een sturende rol in het conflict dat 2 klassen tegenover mekaar stelt. De kern van het Fordistisch compromis komt hiermee terug in beeld: de antagonisten zijn motor van de maatschappelijke ontwikkelingen. Conform de traditionele Marxistische opvatting wordt kapitaal opgevat als een sociale relatie. Het kan slechts accumuleren in en doorheen zijn relatie die het aangaat met arbeid, met alle contradicties en conflicten die dat impliceert. Echter, vanuit het besef dat (1) ongelijkheid traditionele klassengrenzen doorbreekt (volgens de breuklijnen van sexe,

³⁹ R. Dharendorf, De derde weg en de vrijheid. In S. Gatz & P. Stouthuysen, *Een vierde weg? Links-liberalisme als traditie en als oriëntatiepunt*. VUBpress, 2001, pp. 157-165.

⁴⁰ U. Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Suhrkamp, 1986, 302 pp.

⁴¹ T. Janssen & R. Van der Veen, Reflexive modernity, self-reflexive biographies: adult education in the light of the risk society. *International journal of lifelong education*, 11(1992) pp. 275-286.

opleiding en ras), (2) het individualiseringsproces beladen is met ambivalentie en (3) sturend optreden steeds moeilijker wordt, zou in de risicosamenleving de centrale kwestie verschuiven naar de kwetsbaarheid van het individu op de arbeidsmarkt en in het leven in het algemeen. De risicosamenleving draagt dan ook een element van onontkoombaarheid in zich: kapitaal is een ding geworden, iets dat door een onzichtbare hand teruggetrokken werd in een soort apart circuit, bevrijd van zijn kluisters waarin het voor het tijdperk van globalisatie gevangen zat. De risicosamenleving brengt ons dus ook een boodschap van berusting, zoals Fukujama, die liet verstaan dat verzet tegen het kapitalisme en zijn politieke uitdrukking illusoir geworden is.

Het discours over de risicosamenleving besteedt veel aandacht aan de individualiseringstheorie. Het einde van de grote verhalen was hét grote postmoderne verhaal van het laatste decennium van de twintigste eeuw. De vraag, zoals M. Elchardus ze zich stelt, is of deze individualiseringstheorie niet eerder gebaseerd is op ideologische wensen dan op feitelijke vaststellingen⁴². Onderzoek bij jongeren openbaart de zeer belangrijke invloed van collectieve identiteiten, zelfs in een algehele maatschappelijke context waarin individuele keuzevrijheid als ideaal hoog scoort. Volgens Elchardus zou de invloed van moderne massamedia dieper ingrijpen op de vorming van collectieve identiteiten dan eertijds kerk en gezin. Achter het individualiseringsverhaal vermoedt hij dan ook een politieke agenda: individuele verantwoordelijkheid wordt benadrukt door mensen die de verzorgingsstaat willen afbreken en vervangen door activerende stelsels. In die zin is het verhaal van de risicosamenleving in essentie neoliberal geïnspireerd. Vandaar ook haar grote invloed op de praktische politiek. (zie deel twee).

Postfordisme en stedelijke ontwikkeling: economische en bestuurlijke herschaling.

Hierboven duiden we als een van de belangrijke kenmerken in de overgang van Fordisme naar Post-fordisme aan: de verzwakking van de nationale schaal. Met het Post-fordisme beleven we het einde van het tijdperk van nationale economieën, gesuperviseerd door hun corresponderende nationale staten (en de elites daarbinnen) waarrond burgers zich schaarden binnen het solidaire en cohesieve kader van welzijnsarrangementen. Hier opnieuw is er allermist sprake van een abrupte trendbreuk, maar dat met het aantreden van het Post-fordisme een ruimtelijke reorganisatie van het economisch gebeuren zich aandient, staat als een paal boven water.⁴³ Het nationaal regulerend kader verbreekt in diverse lokale, regionale en supranationale schalen die onderling gaan concurreren. Globalisatie of de subnationale en supranationale versplintering van het nationaal regulatiekader zou wel eens een correctere aanduiding kunnen zijn dan globalisatie. Steden en met name wereldsteden staan aan de spits van de economische groeidynamiek. Maar evengoed regio's en kleinere steden onderscheiden zich: de "stadsstaat" Vlaanderen, de Westvlaamse groeipolen rond Kortrijk en Leper (Flanders Language valley!) kleine provinciesteden als Bree die onder impuls van een ondernemende burgemeester het voortouw nemen inzake economische ontwikkeling. Om een boutade te gebruiken: steden zijn in de plaats gekomen van grote bedrijven als nationale kampioenen in de internationale competitie. Grote

⁴² M. Elchardus, *Zonder maskers. Een actueel portret van jongeren en hun leraren*. Gent, Globe, 1999.

⁴³ Het zou een onderzoek waard zijn om de toenemende moeilijkheden om de centrifugale krachten binnen het Belgisch federaal model in bedwang te houden, eens vanuit economische herschalingsprocessen te analyseren. Voorlopig hoogtepunt was de mislukte regeringsformatie in 2007. De soap met de politieke protagonisten in een weinig verheffende hoofdrol mag dan "Gefundenes fressen" geweest zijn voor het mediacircus, fundamenteel lag hiermee wel een nationaal solidariteitsmodel in de weegschaal tegenover het competitief voordeel dat het doen springen van dat model economische regio's – in dit geval Vlaanderen – kan bezorgen. Ook Reagan en Thatcher kanaliseerden in de beginjaren 80 politiek wat economisch onder de vorm van marktfundamentalisme al vele jaren zijn weg zocht.

Fordistische bedrijven staan hoe langer hoe minder aan de spits van de stedelijke economie⁴⁴. Kleinschalige industriële productie blijft maar boert aan belang in tegenover de diensteneconomie. Grootsteden worden in toenemende mate aantrekkingspolen voor economische migratie ten gevolge van een voortschrijdende proletarisering op mondiaal vlak en krijgen een bij uitstek kosmopolitisch cachet.

Dat steden uitgroeien tot succesvolle knooppunten van economische competitiviteit hangt samen met plaatsvoordelen. Geringe afstanden laten samenbundeling en specialisatie binnen economische netwerken toe en bovendien gedijen deze netwerken in zeer specifieke, unieke en nergens elders te reproduceren culturele contexten, gebaseerd op vertrouwen en face-to-face relaties⁴⁵. Echter, deze plaatsvoordelen kunnen slechts ten volle renderen, wanneer de stad zich actief opstelt in de internationale competitie. Wanneer de stad haar deel van de fluctuerende kapitaalstromen wil inpikken moet ze zich gedragen als de entrepreneurial city, moet ze zich daarom zo aantrekkelijk mogelijk maken, wordt citymarketing en imagebuilding van wezenlijk belang. De stad moet voor het oog van de wereld sterke beelden produceren. De rol van cultuur is hier opnieuw doorslaggevend. Eerder zagen we reeds dat cultuur geen nevenproduct meer is van welvaart, maar welvaart genereert. In de mate de stad er in slaagt uit te groeien tot groeipool van symbolische, culturele productie, in die mate slaagt de stad er in andere economische activiteiten aan te trekken, haar reputatie van innovatie te versterken, evenals haar imago van uniekheid en sterke identiteit.

De grote transformaties die een stad als Brussel in de afgelopen twee decennia heeft ondergaan, haar “herontdekking” en “herinrichting” als een arena voor markt georiënteerde groei en eliteconsumptie (zie ook Uitweiding 4), moeten tegen deze achtergrond begrepen worden. In de globaliseringslogica is dit ongetwijfeld de kredietzijde van het verhaal. Debet zijn de groeiende ruimtelijke polarisering van rijkdom en armoede en de neiging om armoede niet uit te roeien als wel uit het stedelijk weefsel te verwijderen.

Parallel aan en in samenhang met de economische herschaling is er de bestuurlijke herschaling: van overheidsbeleid naar publiek-privaat beheer⁴⁶. Het betreft de hele beweging van government naar governance, of in het bestuurskundig jargon: de beweging van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding⁴⁷. Deze beweging betekent in wezen een privatisering van het overheidsoptreden en de inperking van democratische controle op beslissingen ten gunste van meer marktsturing. Bestuurlijke herschaling is niet alleen kwalitatief van aard. Beleid denationaliseerde naar supra-nationale en subnationale instellingen. Lokale besturen krijgen bijvoorbeeld meer taken en verantwoordelijkheden doorgespeeld. Idem dito voor supranationale organisaties. Waarbij het maar al te vaak uitschijnt dat de eersten verantwoordelijkheden krijgen zonder de bijhorende macht, de laatsten over macht beschikken, maar zich niet altijd verantwoordelijk gedragen. Men kan zich afvragen waar in deze bestuurlijke herschaling de winst zit voor de democratie. Swyngedouw hierover: “Het is ironisch dat de creatie van lokale instellingen vaak verdedigd wordt op grond van hun potentieel om de lokale democratie te verstevigen, terwijl in realiteit veelal het omgekeerde vastgesteld wordt. Er is met name een verlies aan democratische controle en een toegenomen invloed van de sociaal-economische elites in de beheersorganen. Bovendien leidt privatisering tot een grotere macht voor (inter)nationale of regionale economische elites die een centrale rol gaan innemen in de promotie van een ‘boosterist’ en ‘gunstig’ ondernemingsklimaat en een dito ontwikkelingsvisie. (...) De productie van een post-Fordistische ruimte wordt gekarakteriseerd door een verregaande politiek-institutionele re-organisatie en door een nieuw en beperkter burgerschap”⁴⁸.

⁴⁴ Zie hierover E. Boria, *Some notes on neo-Fordism and the industrial city*, 2005, 16 pp. (working paper) http://cas.uchicago.edu/workshops/money/PDF/Boria2005_Industrial_Economy.pdf

⁴⁵ Swyngedouw geeft het voorbeeld van de Antwerpse diamantsector. E. Swyngedouw, *id.*, p. 51.

⁴⁶ E. Swyngedouw, *id.*, p.47 e.v.

⁴⁷ F. De Rynck, *Vlaamse lokale besturen in transformatie*. Discussietekst voor de Koning Boudewijnstichting. 46 pp.

⁴⁸ E. Swyngedouw, *id.* p. 49

Uitweiding 3: Over Brussel als groeipool ondanks zichzelf.⁴⁹

In de rangschikking van wereldsteden figureert Brussel tussen de beta world cities (dit zijn major world cities vlak na de alpha world cities van het kaliber New York, Londen, Parijs). Dit staat in schril contrast met de omvang van de Brusselse agglomeratie die met zijn 1 miljoen inwoners en qua oppervlakte tot de kleinere metropolen wordt gerekend. Brussel is ook de derde rijkste regio van Europa (na Hamburg en Parijs). Er wordt heel wat rijkdom geproduceerd. Echter, het lekeffect is enorm. Een groot deel van de toegevoegde waarde of het bruto regionaal product verlaat het hoofdstedelijk gewest zodat het gemiddelde inkomen lager ligt dan in Vlaanderen of Wallonië. De sociaal-economische polarisatie is er uitgesproken. Brussel komt ook ternauwernood toe aan de middelen om haar regionale, nationale en internationale functies te vervullen.

Het is de stelling van Eric Swyngedouw, een Vlaming die doceert aan de School of Geography van het prestigieuze Oxford, dat de grootste bedreiging voor de sociaal-economische ontwikkeling van Brussel vanuit het perspectief van interstedelijke concurrentie in de toekomst niet ligt bij werkloosheid, migrantenconflicten of criminaliteit, maar bij de traditionele Brusselse elites die verstek laten gaan en verstrikt zitten in “parochiale, territoriale, linguïstische en klein-ideologische vetes” (p. 58).

Om dit te begrijpen moeten we er van uitgaan dat de economische ontwikkeling en welvaart van een stad en de mate waarin ze stand kan houden in de interstedelijke concurrentie, in grote mate afhangt van haar elite groeicoalities: samenwerkende belangengroepen die, belust op winstmaximalisatie, als een soort place marketeers, de schaalvoordelen waarvan eerder sprake kunnen hanteren en te nutte brengen. Ze proberen een coherente visie en strategie voor de stad te ontwikkelen en ze doen dit gezamenlijk vanuit de overtuiging dat dit het individueel belang dient⁵⁰. Nu stelt Swyngedouw: terwijl de sociaal-economische herstructurering van de afgelopen twee decennia een nieuwe economische en culturele elite opwierp die de dynamiek van de stedelijke economie gestalte geeft, blijft het beheer gestoeld op een amalgaam van traditionele elites en hun onderlinge conflicten. (...) De ‘glokale’ stad die Brussel reeds is, zit ingebed in een provincialistische en parochiale institutionele machtsstructuur”. De Brusselse economische structuren zijn extern georiënteerd, er zijn nieuwe lokale elites opgestaan maar de traditionele elites regeren niet, ze verdedigen hun machtsbastions “rond thema’s die dwars staan op een globaal-lokale stedelijke ontwikkeling”.

Brussel is naar een globale stad geëvolueerd, maar ondanks zichzelf. Dit gaat zeker op voor de openbare dienstensector waar het externe spelers zijn die voor Brussel gekozen hebben (Europa, Navo, Vlaanderen) uiteraard omwille van haar geografisch strategische plaats op het Europese schaakbord⁵¹. Elites in deze sectoren zijn nauwelijks aanwezig in de machtscentra van het stedelijk beheer, tenzij impliciet en schimmig. Deze vaststelling komt als een mantra terug wanneer andere globale elites de revue passeren: de internationale zakengerichte dienstverlening; de onroerend goed sector, grotendeels in handen van buitenlandse promotoren; financiële instellingen waarlangs dagelijks enorme kapitaalsstromen passeren, die echter geen sporen achterlaten, al was het maar om via taxatie de randvoorwaarden te bekostigen waardoor ze kunnen passeren; het globaal netwerk van ondernemingen, etnisch transnationale ondernemingen, nicheproductie en –handel. Brussel is tenslotte uitgesproken kosmopolitisch van aard en inzake cultuur

⁴⁹ We volgen opnieuw het artikel van E. Swyngedouw.

⁵⁰ Hun eigen economische belangen wel te verstaan. Want, zegt Swyngedouw, en hiermee levert hij een aardig ijkpunt voor het opbouwwerk: “Tegenover deze elite-groeicoalitie staat vaak een allegaartje van personen en organisaties voor wie het gebruik van de ruimte belangrijker is dan winstmaximalisatie en die zich soms groeperen om bestaande stedelijke structuren, buurten en functies te behouden of te versterken tegen de excessen en het avonturisme van de economische groeimachine” (p. 52)

⁵¹ Men kan zich afvragen hoe dit zal evolueren in een verruimde Europese arena waarbinnen het zwaartepunt verschuift naar het Oosten.

internationalistisch georiënteerd, maar ook de lokale culturele elites vallen grotendeels buiten de machtsnetwerken.
 Als oorzaken van het huidig fragmentarisch, incoherent stedelijk beheer wijst Swyngedouw op (1) de feodale machtsbastions van de gemeentelijke baronieën; (2) de tribale Vlaams-Waalse tegenstellingen die zich uitkristalliseren in de Brusselse institutionele structuur; (3) Vlaamse en Waalse elites die Brussel beschouwen als een restruimte, er uitgesproken vijandig tegenover staan en een negatief beeld van Brussel ophangen.

Uitweiding 4: Over het plan voor de internationale ontwikkeling van Brussel⁵² (2007).

Dit plan werd opgesteld door het accountants- en belastingadviseringsbedrijf PriceWaterhouseCoopers, op vraag minister-president C. Picqué(Ps). Het kwam tot stand na vergelijkend onderzoek van de toekomststrategieën van diverse Europese grootsteden, een sterkte en zwakteanalyse van Brussel, literatuuronderzoek van overheidsdocumenten en interviews “met een dertigtal partners begaan met de ontwikkeling van de stad”⁵³. Brussel wordt meteen al gekarakteriseerd als een uitermate complex geheel, zeer fragmentarisch beheerd en met een chronische onderfinanciering wat haar hoofdstedelijke functies betreft. Nochtans doet Brussel het niet slecht. Het presteert economisch zelfs zeer sterk, maar: “haar sociale situatie beantwoordt niet aan haar economische situatie”(p. 12). In een Swot-analyse komt het volgende beeld van Brussel naar voor.

Sterktes	Kansen
Een zeer bekende merknaam Hoofdstad van Europa Hoge levenskwaliteit (onderwijs, gezondheidszorg, gastronomie, leefomgeving, veiligheid) Kennis van talen Centrale ligging en goede verbindingen	Bevestiging van internationale roeping Opkomende markten (Azië, Oost-Europa) Bestaand potentieel inzake infrastructuur voor grote evenementen Valoriseren van cultureel en architecturaal patrimonium Mogelijkheden om middelen in overeenstemming te brengen met haar internationale positie
Zwaktes	Bedreigingen
Incoherente beeldvorming (versnippering van middelen en bevoegdheden) Gebrek aan infrastructuur voor grote evenementen Afwezigheid van City marketing Communautarisering van voor beeldvorming strategische segmenten (cultuur en toerisme) Verarming: hoge werkloosheid en sociale uitsluiting	Interstedelijke concurrentie Institutionele onzekerheden Concurrentie van steden in het Oosten Overbelasting van stedelijke ruimte Euroscepticisme en verzwakking van Europese instellingen

⁵² Ministre-président de la Région de Bruxelles-capitale, *Plan de développement international de Bruxelles- Schéma de base. Rapport final. 31 août 2007*, PriceWaterhouseCoopers, 100 pp.

⁵³ De lijst van personen is in bijlage bij het rapport opgenomen. Men kan zich daar al meteen vergewissen van het selectieve karakter van de steekproef.

Op te merken valt dat wat binnenlands als zwaktes wordt ervaren, dat niet altijd is voor buitenlandse gesprekspartners (bvb. onderwijs en kennis van talen). Ook het omgekeerde is het geval en gaat terug op een slechte beeldvorming in het buitenland (bvb. innovatie en onderzoek, nachtleven).

Brussel situeert zich in de Europese stedenrangschikking op de 4° of 5° plaats na Londen, Parijs, Frankfurt en (op sommige vlakken) Barcelona.

Een en ander maakt dat deze positie niet gewaarborgd blijft in de toekomst. Vandaar dat Brussel er goed aan doet haar plaats actief te verdedigen en te versterken.

De prioritaire uitdagingen voor een plan inzake de internationale ontwikkeling van Brussel laten zich groeperen langs 5 strategische assen.

- 1) *Het voeren van een coherent beleid inzake citymarketing.* Iedere stad die zich onderscheidt (en dus opvalt) doet dat aan de hand van een coherente marketing rond acties m.b.t. de toekomst, vertrekkend vanuit een efficiënt leiderschap en geworteld in de lokale identiteit van haar bevolking. Brussel moet haar lot verbinden met Europa, maar dan een Europa met een menselijk gelaat.
- 2) *In een tiental strategische zones infrastructuur ontwikkelen met internationale allure.* Het gaat hier ondermeer om de creatie van een Europees cultureel huis; het herinrichten van Brussel centrum (intra muros) als het Downtown van de agglomeratie (herwaarden van de Louisawijk als een prestigewijk, herwaarden van de handel rond de Grote Markt en de Grote lanen, verhogen van de aantrekkingskracht van de Museumwijk op en rond de Kunstberg); het uitbouwen van Brussel als een congresstad, het bouwen van voorzieningen voor grote culturele en sportieve manifestaties; het verhogen van de leefbaarheid van het Europakwartier; de uitbouw van een tweede perimeter van ontspanning rond de Heysel; de uitbouw van een nieuw zakenkwartier rond de TGV-terminal.
- 3) *Het verbeteren van het algemeen comfort en de levenskwaliteit van de stad.* Hieronder ressorteert mobiliteit en verkeersinfrastructuur, de kwaliteit van gezondheids- en onderwijsvoorzieningen, het voeren van een veiligheidsbeleid, het verhogen van de algemene netheid van de stad, het herwaarden van de openbare ruimte en het patrimonium, strijd tegen factoren die een gezonde leefomgeving bedreigen, strijd tegen dualisering (via wijkontwikkeling en sociaal economische mix van de bevolking)
- 4) *Verdere uitbouw van de Brusselse economische regio* (Hoofdstedelijk Gewest en hinterland);
- 5) *Een meer efficiënt beheer voor Brussel.*

Fordisme en Postfordisme: samenvatting

Als besluit van onze omzwervingen in dit eerste deel doen we een poging om de essentiële verschillen tussen de Fordistische en Post-fordistische groeidynamiek nog eens kort samen te vatten. Het Fordisme beleefde zijn hoogtepunt in de naoorlogse decennia. Het Post-fordisme ontwikkelde zich vanaf het midden van de jaren zeventig. Zoals we bij het begin stelden gaat het hier om een periodisering en brengen we het voorbehoud terzake terug in herinnering: is de beschrijving van beide regulatiemodellen eerder ideaal-typisch, zo ook de samenvatting.

Voor deze samenvatting verlaten we ons op de synthese van Bob Jessop⁵⁴. Hij plaatst twee concepten tegenover mekaar. De *Keynesian welfare national state* typeert het Fordisme. Het *Schumpeterian workfare postnational regime* is typerend voor het Post-fordisme. Elk begrip in het eerste concept heeft zijn pendant in het twee en karakteriseert meteen ten gronde de verschillen.

Keynesian versus Schumpeterian

J.M. Keynes, die de economisch-theoretische onderbouw leverde voor het Fordisme, staat voor volledige tewerkstelling in relatief gesloten, vraaggestuurde nationale economieën in perspectief van economische groei. J.A. Schumpeter staat als econoom voor de promotie van permanente innovatie en flexibiliteit in relatief open, aanbodgestuurde economieën met tot het uiterste doorgedreven competitie.

Welfare versus workfare

Het Fordisme is welvaartsgericht omwille van de grote zorg voor de reproductie van de arbeidskracht: het verlenen van economische en sociale rechten aan burgers om te delen in economische groei en welvaart. Het Post-fordisme is workfare gericht. De sociale politiek wordt ondergeschikt gemaakt aan de vragen vanuit de arbeidsmarkt (flexibiliteit, employability) en de economische competitie. Het gebrek aan jobs wordt vervangen door een gebrek aan geschiktheid voor jobs. Er is een neerwaartse druk op sociale lonen.

National versus post national

Het Fordisme is nationaal in zoverre economisch en sociaal beleid zich afspelen in de historisch specifieke matrix van de nationale staat en het nationaal staatsburgerschap. In het Post-fordisme is het nationaal territorium minder belangrijk. Economische en sociale beleidskwesties worden naar subnationale en supranationale niveaus doorgeschoven.

State versus regime

In het Fordisme vormen staatsinstellingen een correctie en een aanvulling op marktkrachten. Zij beheren (government) in het kader van een gemengde economie. In het Post-fordisme komt het gewicht te liggen op gedecentraliseerde netwerken en partnerships, ook i.f.v. het opvangen en aanvullen van tekortkomingen in de werking van het marktprincipe. Deze netwerken leggen ook de verbinding tussen de diverse niveaus. Spreken van een beheersregime is dan ook geëigender dan van een goed afgebakend overheidsapparaat.

Hiermee hebben we de materiële bedding geschetst voor het leidend discours in de Post-fordistische groeidynamiek: het neoliberalisme. Dit discours heeft op zijn beurt opnieuw richting aan de manier waarop deze groeidynamiek verder evolueert. Het neoliberalisme vormt het onderwerp van het tweede deel.

---

⁵⁴ B. Jessop, *id.* p. 3.

Verstedelijking van neoliberale strategieën.

Het neoliberalisme⁵⁵ is het dominante politieke en ideologische discours binnen het globaliserend kapitalisme. Deze rol vervulde het sociaal-democratische ideeëngoed in het Fordisme, en nog daarvoor, in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw was deze taak weggelegd voor het klassiek liberalisme.

We behandelen achtereenvolgens de verschillende gezichten van het neoliberalisme en de verstedelijking van neoliberale sociale strategieën.

Gezichten van het neoliberalisme

Het neoliberalisme vertoont minstens 3 gezichten: het is een economische doctrine, een accumulatie strategie, die, in abstracto, los van een specifieke context, het economische handelen stuurt. Het is op de tweede plaats een ideologie, een geloof namelijk in de superioriteit van de vrije markt. Het is ten slotte een project voor politiekinstitutionele transformaties. Anders dan bij de economische doctrine doet de context er hier wel toe: het neoliberalisme moet zich in de praktijk en doorheen de tijd een weg banen en zien af te rekenen met bestaande structuren, machtsverhoudingen en eigen tegenstellingen⁵⁶.

De neoliberale accumulatiestrategie.

De neoliberale economische doctrine is wel gekend en we beperken ons hier tot een opsomming van de belangrijkste kenmerken.

Op micro-economisch vlak wordt gestreefd naar:

Liberalisering: verzet tegen monopolievorming. De markt open stellen voor meerdere spelers doet de onderlinge concurrentie toenemen. De verwachting is dat dit een positief effect heeft op prijsvorming en kwaliteit. Actueel is bvb. de liberalisering van de energiemarkt. De Europese Bolkestein richtlijn gaat ook in die richting. Tegenstanders vrezen voor

Deregulering: allerhande regels en procedures leggen verplichtingen op, zijn fnuikend voor de marktwerking en staan haaks op de zo gewenste flexibiliteit. Zo werden heel wat maatregelen getroffen om de arbeidsmarkt te dereguleren.

Privatisering: opnieuw in de lijn van het marktprincipe worden overheidsbedrijven geheel of gedeeltelijk aan privé-investeers doorverkocht. Voorbeelden hiervan; "De Post"; de pakjesdienst van de NMBS.

Vermarkting van de residuele overheidssector: openbare diensten en door overheden gesubsidieerde instellingen worden opgezet conform de managementprincipes in de marktsector. Sommigen vrezen dat dit een stap is in de richting van privatisering (bvb. discussies in de gezondheidszorg).

Internationalisatie van kapitaals- en arbeidsmobiliteit (de globalisatie).

Lastenverlagingen. De steeds terugkerende argumentatie over de belastingsdruk die de concurrentiepositie in gevaar brengt is hier een emanatie van.

Macro-economisch wordt geopteerd voor een strikt anti-inflatie beleid (prijzen en lonen in toom houden) en monetaire en fiscale gestrengheid (er mag zo weinig mogelijk uitgegeven worden).

⁵⁵ Het begrip neoliberalisme wordt zeer vaak gebezigd, te pas en te onpas, als een sleuteltje dat op vele sloten past. Het bezit dus alle nadelen van een container- of passepartoutbegrip. In de internet-encyclopedie Wikipedia slaagt men er bijvoorbeeld niet in een lemma te schrijven waarrond brede consensus bestaat. Dit wijst er op dat de discussie zelf reeds erg ideologisch geladen is. Maar het heeft ook te maken met de vraag hoe neoliberalisme precies af te bakenen en te omschrijven. Marktfundamentalisten, sociaaldemocraten die de markt omarmen en liberalen die zich in de ogen van rechtsconservatieven rond etische kwesties te progressief opstellen (in de VS) krijgen het etiket opgeplakt. Er is het harde en het meer gematigde neoliberalisme. En zoals we verder zullen zien breekt het niet alleen af, maar bouwt het ook op.

⁵⁶ B. Jessop, Liberalism, neoliberalism and urban governance: a state-theoretical perspective. *Antipode*, (34) 2002, pp. 452-472.

Uitweiding 5: Over opbouwwerk en vermarkting.

Duyvendak⁵⁷ ziet 5 ontwikkelingen in de opkomst van accountability, de verantwoording die bij de overheid dient afgelegd te worden voor de te besteden middelen. (1) Onder invloed van het marktdenken gaat de overheid zich bedrijfsmatig opstellen. (cfr. de slogan “goed bestuur”). Dit wordt doorgetrokken naar de organisaties die ze subsidieert. (2) Door toenemende decentralisatie is besturen op afstand gebaat bij meettechnieken en monitoring. (3) Burgers en cliënten stellen zich als klanten op en eisen een goede service en deze kwaliteit moeten de leveranciers aantoonbaar maken. (4) Vanuit een zeker wantrouwen tegenover professionals wil men er meer greep op krijgen. (5) Tenslotte zijn ook professionals overtuigd van het voeren van een kwaliteitsberleid.

Dat het marktdenken in de sector van het opbouwwerk vaste voet aan de grond gekregen heeft mag blijken uit een aantal managementpraktijken die de laatste jaren hun weg vonden naar de instellingen. De ganse beweging rond het kwaliteitsbeleid met zijn neerslag in het kwaliteitshandboek betekent de reorganisatie van de instituten op een bedrijfsmatige leest (wat niet bij voorbaat als negatief gebrandmerkt hoeft te worden).

Deze zgn. accountability impliceert een gans monitoringapparaat en het kunnen aantonen van effecten van werkzaamheden t.a.v. van te voren geformuleerde doelen. De jaarverslagen van de instituten moeten sinds enkele jaren aangevuld worden met boordtabellen, waarin, a.h.v. indicatoren, prestaties meetbaar gemaakt worden. Deze informatie kan aangewend worden om een zekere vorm van marktdiscipline in te stellen: wie zijn doelen niet bereikt moet zich aanpassen of houdt op te bestaan. Een meer positieve vertaling van dit principe is de voortdurende nadruk die gelegd wordt op innoveren en efficiënter werken.

Biedt het voeren van een kwaliteitsbeleid en de trend naar accountability ongetwijfeld voordelen, dan is het ook goed zeker wat de laatste trend betreft de andere kant van de medaille in de afweging te betrekken.

Het voor de hand liggende gevaar is dat men bij het verantwoorden van prestaties meer gaat investeren in de presentatie van resultaten en minder in de eigenlijke resultaten. Ook dat er geen doelen meer nagestreefd worden die moeilijk meetbaar zijn. De algemene verwachting is dan wie beter in staat is om zich goed te presenteren én zijn resultaten in meetbare termen voor te leggen, gaandeweg ook meer kans maakt op steun van de overheid.

Duyvendak wijst nog op een ander pervers effect van accountability in wat hij noemt “de dreigende onteigening van burgers”. “Meten is weten” gaat niet in alle omstandigheden op en is afhankelijk van de aard van de gestelde doelen. Effect van doelstellingen op langere termijn zijn niet altijd te kwantificeren en berusten vaak op unieke ervaringen. Daarom moeten objectieve resultaten (aantallen) en subjectief beleefde effecten tegelijk in de verantwoording opgenomen worden. Als we, aldus Duyvendak, in een werksoort als het opbouwwerk, dat zich anders dan tot individuen richt tot groepen, willen voorkomen dat deze groepen het gevoel krijgen dat hen hun activiteiten worden afgenomen, dan zal men zwaar de nadruk moeten leggen op subjectieve tevredenheidsscores.

Bij accountability is het formuleren van doelen en indicatoren van doelrealisatie van groot belang.

Mogelijke vervreemding van de burger is tweemaal. Enerzijds is er het *Vele doelen enkel middel* probleem. Een bepaalde activiteit, bvb Opzomen (in Amsterdam) kan veel doelen dienen. Op wiens doel komt het aan? Dat van de burgers die begaan zijn met sociale contacten, of dat van de overheid voor wie een propere buurt primeert? Wie bezit het eigenaarschap? Verder heeft het koppelen van vele en wisselende doelstellingen aan 1

⁵⁷ J.L. Duyvendak, *Accountability: de trend*, Verwey-Jonker Instituut, 2003, 6 pp. (lezing conferentie *Beantwoorden en verantwoorden*).

activiteit het voordeel dat het “wel ergens goed voor zal zijn”. Het niet kunnen formuleren van specifieke doelen heeft echter ook van doen met complexe situaties waarop ingespeeld wordt en hoeft niet steeds herleid te worden tot een gebrek aan technisch kunnen. Anderzijds is er het *Grote doelen kleine middelen* probleem. Paradoxaalwijs eist de overheid zichtbare resultaten maar tegenover doelstellingen die ze zelf alomvattend en abstract formuleert (sociale cohesie, sociale integratie) die uitgerekend minder te meten zijn. Een andere kloof die hierbij ontstaat is deze tussen de instellingen en hun stafmedewerkers die de beleidstaal moeten overnemen en de uitvoerende werkers, die veel concreter denken. Dit leidt uiteindelijk tot een dubbele onteigening van burgers: “hun activiteiten worden producten van professionals” en hen wordt niet of nauwelijks gevraagd naar hun oordeel over de rol die professionals hierin – naast burgers – hebben gespeeld.

Neoliberalisme als ideologie.

Het neoliberalisme is het politiek en ideologisch baldakijn van de globaliserende economie. In het neoliberalisme als ideologisch project staan het geloof in het zelfregulerend vermogen van de markt en het geloof dat het algemeen belang best gediend wordt door spelers die maximaal hun eigen belangen nastreven, centraal. Het is het geloof dat open, competitieve niet gereguleerde markten, bevrijd van alle vormen van overheidsbemoediging, economische ontwikkeling het meeste dient. In de woorden van K. Moady is de neoliberale ideologie een mengeling van neo-klassiek economisch fundamentalisme, marktregulering i.p.v. overheidssturing, economische herverdeling in het voordeel van het kapitaal (aanbodseconomie), autoritaire moraal met het gezin in het middelpunt, internationale vrijhandelsprincipes (Washington consensus) en antisindicalisme⁵⁸. Deze ideologie is als discours in die mate dominant dat, naar analogie van de New World Order, na de val van de Berlijnse muur en de implosie van de Sovjet Unie, wel eens gesproken wordt van de New World Order. P. Bourdieu en L. Wacquant spreken over de neoliberale newspeak als over de nieuwe planetaire omgangstaal⁵⁹. Schijnbaar uit het niets is een gans arsenaal aan begrippen ontstaan (globalisatie, flexibiliteit, governance, employability, uitsluiting, zerotolerance, multiculturalisme). Deze begrippen worden zorgvuldig ontdaan van connotaties met kapitalisme, klasse, uitbuiting, ongelijkheid en dit vanwege te verouderd en niet meer ter zake doend. Hiermee worden de economische en sociale overwinningen van een eeuw sociale strijd als archaische obstakels voor de nieuwe wereldorde af gedaan. De vorm van cultureel imperialisme (en het er mee gepaard gaand symbolisch geweld) bestaat er hier in dat particularismen, eigen aan de Amerikaanse samenleving, als particularismen worden weggegomd en tot universele, voor de ganse planeet opgaande kenmerken worden verheven. Deze gemeenplaatsen, deze boven elke discussie verheven vooronderstellingen (ze leiden de discussie maar ze staan zelf niet ter discussie) halen hun kracht uit hun alomtegenwoordigheid in de niet aflatende boodschappen van internationale instellingen, think tanks, universitaire instellingen enz. .

“Deze gemeenplaatsen, die eindeloos herhaald in de massamedia de status van universele common sense veroverd hebben, slagen er in om te doen vergeten dat zij in vele gevallen niets anders dan de uitdrukking zijn, in een verwrongen en onherkenbare vorm, van de complexe en gecontesteerde realiteiten van een specifieke samenleving, stilzwijgend verheven tot de maat van alle dingen: de Amerikaanse samenleving van het Post-Fordistische en Post-keynesiaanse tijdperk ...”.

⁵⁸ K. Moady, *Workers in a lean world. Unions in the international economy*. London, New York, Verso, 1997, pp. 119-120.

⁵⁹ P. Bourdieu en L. Wacquant, Neoliberal newspeak. Notes on the new planetary vulgate. *Radical Philosophy*, jan. feb. 2003, n° 105.

Uitweiding 6 : Over de New Word Order in dienst van de New World Order. Het *World report on the urban future 21*.

Dit rapport werd geschreven naar aanleiding van de internationale conferentie Urban 21 dat in 2000 plaats vond in Berlijn. De 24 koppen tellende “world commission” die de pen roerde stond onder leiding van Peter Hall. In een kritische bespreking⁶⁰ illustreert Jessop hoe dit document impliciet het neoliberale project bevestigt in de manier waarop het recente economische en politieke veranderingen beschrijft, verantwoordelijkheden toewijst en oplossingen voorschrijft voor de problemen die deze veranderingen creëren. (1) Steden zijn de motor voor economische groei; (2) welvaartstaten zijn te duur en niet in staat problemen van armoede op te lossen. Daarom is er nood aan activering en het linken van sociale tegemoetkomingen aan een arbeidsmarktbeleid. Familie, buurt of marktgeoriënteerd sociale arrangementen moeten het roer overnemen, steden moeten hun menselijk kapitaal ontwikkelen; (3) de nationale staat verkeert in crisis. Oplossingen moeten gezocht worden in subsidiariteit en solidariteit: responsabiliseren van het lokale niveau in regiefunctie vanwege de nationale overheid gaan hand in hand. (4) Ten slotte ligt de nadruk sterk op partnerschap en netwerken en minder op sturen van bovenaf: publiek private samenwerking en samenwerking tussen overheid en middenveld⁶¹.

Bij dit alles is het rapport minstens even relevant in wat het zegt als in wat het niet zegt. Ideologie is namelijk des te effectiever naarmate haar werking minder zichtbaar is. En onzichtbaarheid wordt bereikt wanneer ideologische elementen in een vertoog worden binnengesluist, niet als expliciete elementen van de tekst, maar als vooronderstellingen op de achtergrond die enerzijds de boodschapper toelaten de wereld op een bepaalde manier te contextualiseren, anderzijds de ontvanger er toe brengen de tekst op een bepaalde manier te interpreteren⁶².

Zo worden maatschappelijke veranderingen voorgesteld als natuurlijk, spontaan, onvermijdelijk, technologisch, demografisch. Technologie en globalisering zijn voorgegeven, niet het resultaat van krachtsverhoudingen, geen essentieel politieke projecten. We moeten ons er aan aanpassen. Om te overleven moeten we flexibel zijn, levenslang leren (de tekst spreekt enkel over “menselijk” kapitaal), in ons eigen pensioen voorzien... . Stedelijke armoede is niet een gevolg van kapitalisme, wel van slecht beheer. Inzake sociale actoren gaat het over “de mensen”, wij allen, met gedeelde bedreigingen. Politieke actoren situeren zich op lokaal niveau. Onvermeld blijven invloed van multinationale ondernemingen, banken, het Wereld Economische Forum, onvermeld de rol van IMF, wereldbank, OESO, ... , onvermeld de rol van tegenbewegingen, vakbewegingen, ...

Neoliberalisme als project van politiek – institutionele transformatie.

Het neoliberalisme is niet alleen een abstracte doctrine rond het primaat van het marktdenken, het is ook een radicaal experiment van systeemtransformatie, ingezet door Reagan (de zgn. Reaganomics) en Thatcher eind jaren 70 en verder opgenomen, voor wat Europa betreft, door New Labour (T. Blair) in Engeland en door diverse “Paarse”

⁶⁰ B. Jessop, *Good governance and the urban question: on managing the contradictions of neo-liberalism*. Lancaster, Lancaster university, 2000, 717

www.camp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Jessop-Good-governance-and-the-urban-question.pdf

⁶¹ Vergelijk met de hoofdaccenten in het Schumpeterian workfare postnational regime.

⁶² N. Fairclough, *Language and power*. London, Longmans, 1999, Gecit. in B. Jessop, *contradictions...*, p.5

experimenten op het vasteland. In die zin is het geen eindstaat, maar een voortschrijdend proces en spreken we beter van neoliberalisering⁶³. De paradox waar we eerder opmerkzaam op maakten, leert ons verder dat dit proces niet eenzijdig gericht is op vernietiging van overheidsop treden, maar dat het dit optreden wil ombuigen om andere ideologische doeleinden te dienen⁶⁴, zowel op het economisch als op het sociale terrein. In een eerste beweging, bij de overgang naar het Post-fordisme stond herstructurering naar een meer marktgerichte economische regulatie centraal. Scharniermoment in de Belgische context was eind 1981 toen het rooms-blauwe kabinet Martens-Gol (Martens V) aantrad en bij volmachten een neoliberaal getint economisch hervormingsprogramma op de sporen zette⁶⁵. Dit ontlokte toenmalig vakbondsleider A. Vandenbroucke de commentaar dat met deze volmachten het Sociaal Pact in de korst mogelijke tijd op de meest grondige wijze werd opgegeven. Het sociale programma, erop gericht de onvolkomen werking van het marktmechanisme op te vangen is neoliberaal want, anders dan het op universeel afdwingbare grondrechten steunende sociaal-democratisch programma, is het paternalistisch en bestraffend van inslag op maatschappelijke thema's als criminaliteit, immigratie, politie, hervorming van zorg, tewerkstelling, stedelijke orde. Tot de meest in het oog springende neoliberale sociale strategieën moeten worden gerekend:

- de beweging van welfare naar workfare;
- de beweging van tewerkstelling naar employability
- de gang naar accountability/management;
- het culpabiliserend, moraliserend en disciplinerend discours rond armoede;
- het criminaliseren van armoede⁶⁶;
- het herdefiniëren van problemen van sociale uitsluiting als plaatselijke problemen (sociale economie, sociale cohesie, sociaal kapitaal – zie uitweiding 8). Community regeneration en participatie (government through community)⁶⁷. Wat immers opgaat voor individuen gaat ook op voor achtergestelde gemeenschappen. Teveel hulp van buitenaf creëert een cultuur van afhankelijkheid en fnuikt de zelfhulp.

Bij het neoliberaal project van politiek-institutionele transformatie passen nog 2 kanttekeningen. Ten eerste: dit project vindt niet in het luchtledige plaats maar is contextgebonden, is afhankelijk van bestaande tradities en machtsverhoudingen op een specifieke plaats in een specifieke periode. Het zou verkeerd zijn de doorwerking van het neoliberalisme in de Engelse samenleving – een doorwerking die uit deze bladzijden doorklinkt omwille van de selectie van literatuur waarop we ons baseren – zomaar over te plaatsen naar de Belgische context. Het economisch grondpatroon van de Post-fordistische globale economie is weliswaar gelijklopend, de sociale gevolgen en de sociale strategieën om de negatieve effecten van de falende marktwerking op te vangen zijn verschillend en worden ook verschillend gepercipieerd. De sociale afbraakpolitiek in het Thatchertijdperk was radicaal. Dit liet Blair toe, ofschoon hij evengoed de neoliberale accumulatiestrategie accepteerde, zijn sociale politiek als een (socialistische) koerswijziging ten opzichte van de donkere catastrofale Thatcher jaren te presenteren⁶⁸ en er zich als zodanig van te distantieëren. Thatcher had radicaal afgerekend met de vakbondsmacht. In België is de onderhandelingspositie van de georganiseerde arbeidersbeweging weliswaar verzwakt, haar positie als erkende gesprekspartner is tot op de dag van vandaag gevrijwaard. De neoliberalisering van de sociale politiek, zoals ze zich hier nu aftekent, wordt eerder als een

⁶³ J. Peck & A. Tickell, Neoliberalising Space. *Antipode*, (34) 2002, p. 383.

⁶⁴ J. Uyttermark & F. Van Steenberghe, Postmulticulturalisme en stedelijk burgerschap. Over de neoliberale transformatie van het Amsterdams integratiebeleid. *Sociologie*, (2) 2006, p. 266.

⁶⁵ J. Brepoels, *idem*, p. 193.

⁶⁶ L. Wacquant, *Straf de armen. Over het nieuw beleid van sociale onzekerheid*. EPO.

⁶⁷ zie A. Storme, Participatieve democratie en de rol van het opbouwwerk. Deel 2: naar een participatief gecorrigeerd beleid. *Opbouwwerk Brussel*, 22 (2006), n°88, pp. 27-41

⁶⁸ Voor een uitgebreide analyse. B. Jessop, *From Thatcherism to New Labour: neo-liberalism, workfarism and labour market regulation*. Lancaster university, 2001, 28 pp.
<http://www.comp.lance.ac.uk/sociology/soc131rj.pdf>

bedreiging beschouwd voor het sociale compromis dat vanuit het Fordisme tot op onze dagen standgehouden heeft.

Ten tweede: neoliberalisme valt niet louter als negatie van een vorige orde te beschouwen. Neoliberalisering heeft “rolling back” en “rolling Forward” momenten⁶⁹. Neoliberalisering betekent zowel destructie als creatie zoals we aanstonds aan de hand van de veranderingen in de stedelijke context zullen illustreren.

Uitweiding 7: Over de neoliberale transformatie van het integratiebeleid.

In een studie over het Amsterdams integratiebeleid⁷⁰ stellen Uitermark en Van Steenbergen verschuivingen vast van een minderhedenbeleid naar een diversiteitbeleid. Deze verschuivingen liggen in volgende kenmerken besloten.

Kenmerken minderheden- en diversiteitbeleid.		
	Multiculturalisme minderhedenbeleid	Post-multiculturalisme diversiteitsbeleid
Concepten etnische Diversiteit	Nadruk op groepen	Nadruk op individuen
Evaluatie diversiteit	Probleem dat management behoeft	Kracht
Ontwerp interventies	Gericht op doelgroepen structureel	Gericht op projecten, flexibel
Conceptie van burgerschap	Gelijkheidsideaal en impliciete nadruk op rechten	Actieve en betrokken burger
Communicatie	Anti-racisme voor autochtonen info verstrekking allochtonen.	Campagnes voor bevolking als geheel.

Samengevat benadrukt het beleid tegenwoordig eerder individuen dan groepen, worden minder problemen dan wel kansen van verschillende etnische groepen benadrukt, worden geen etnische organisaties meer ondersteund maar wel interculturele projecten. Meestal verklaart men deze verschuivingen vanuit veranderende denkbelden over de omgang met minderheden. Het multiculturalisme staat zowel ter rechter- als ter linkerzijde aan kritieken bloot. Rechts ziet in het multiculturalisme een tribalisering die de kernwaarden die de staat samenhouden ondergraaft. Links vindt dan weer dat het multiculturalisme culturele verschillen verabsoluteert, wat afbreuk doet aan de dynamiek en veelzijdigheid van culturen. Doordat verschillende gemeenschappen als gesloten en homogeen worden beschouwd, hebben bestuurders de neiging enkel met vertegenwoordigers uit overlegstructuren relaties aan te gaan met dan de vraag of deze vertegenwoordigers wel gelegitimeerd zijn door een achterban. In tegenstelling tot hun rechtse critici pleiten progressieve niet voor de versterking

⁶⁹ B. Jessop, *From Thatcherism...* pp. 7-8.

⁷⁰ J. Uitermark & F. Van Steenbergen, *idem*, pp. 265-287.

van nationale eensgezindheid als wel voor culturele kruisbestuivingen binnen ontmoetingsruimtes in het stedelijke forum waarop actief burgerschap leidt tot lokale burgerinitiatieven. Ze pleiten voor een rechtstreeks contact van de overheden met organisaties en individuen via projecten. Het zijn deze denkbeelden die binnen het Amsterdams stadsbestuur werden opgezogen en vorm kregen in een diversiteitbeleid.

Genoemde verschuivingen moeten echter, aldus de auteurs, in een ruimer kader geanalyseerd worden dan enkel vanuit denkbeelden die verschuiven in de richting van het post-culturalisme. Op het vlak van subsidierelaties hebben die verschuivingen weliswaar de verhouding tussen overheden en culturele minderheden gewijzigd maar wijzingen binnen het stadsbestuur zelf, samen te vatten onder neoliberalisering, hebben deze gewijzigde subsidierelaties evenzeer bepaald

I.v.m. subsidierelaties ten aanzien van migrantenorganisaties zijn er 3 relevante processen die de kracht van het neoliberalisme blootleggen:

- 1) het marktdenken wat zich vertaalt in de stelling: wie zich beter presenteert maakt meer kans op subsidie.
- 2) de stedelijke imago-politiek (*I Amsterdam – cfr. Ik hou van A -*) wat zich vertaalt in: wie inzet op kansen maakt meer aanspraak op overheidssteun, wie problemen aankaart krijgt minder steun.
- 3) het wantrouwen in de overheid en het groot vertrouwen in het burgerinitiatief, wat zich vertaalt in: gemeenschappen met meer sociaal kapitaal krijgen meer dan die, die het met minder moeten stellen.

Formuleert men deze vertalingen als onderzoeksverwachtingen, dan blijkt uit analyses van het subsidiebeleid dat een aantal perverse (want in eerste instantie niet bedoelde) effecten werkelijkheid worden: vooral krachtige organisaties, gemeenschappen met veel sociaal kapitaal (bv. Turkse), worden bevoordeeld, zwakkere verzwakken verder (Surinamers, Marokkanen). Niet organisaties die achterstelling problematiseren of sociale grondrechten opeisen komen aan de bak, wel zij die activiteiten opzetten die ten goede komen aan de stad als geheel.

De genoemde verschuivingen in het integratiebeleid hebben minstens evenveel van doen met de afbraak van het traditionele, sociale stadsbeleid naar een neoliberale geïnspireerde aanpak. Het individualisme van het liberaal vertoog spoort met de afkeer van het groepsdenken. De voorliefde voor de markt strookt met het beeld dat groepen in telkens wisselende combinaties activiteiten moeten ondernemen. (bonding capital versus bridging capital – zie uitweiding 8).

Verstedelijking van neoliberale strategieën: destructieve en creatieve momenten.

Doordat steden, zoals we hierboven uitvoerig hebben toegelicht, de fora bij uitstek zijn geworden voor de continue transformatie van het kapitalisme, zijn ze ook de strategische plaatsen voor neoliberale beleidsexperimenten en dit op uiteenlopende gebieden als ruimtelijke ordening, huisvesting, sociale politiek, tewerkstelling en bestuurlijke praktijken. Hieronder brengen we de voornaamste facetten of momenten van deze neoliberalisering in kaart waarbij we ons baseren op de inventarisatie van Brenner en Theodore⁷¹ (die, we herhalen het, Engels is ingekleurd). Bij wijze van oefening laten we het aan de lezer over wat hij hiervan in de stedelijke arena waarneemt in een Belgische context.

⁷¹ N. Brenner & N. Theodore, Cities and the geographies of “actually existing neoliberalism”. *Antipode*, 34 (2002), pp.364-366.

Neoliberalisering van de stad: destructieve en creatieve momenten.

Mechanisme	Afbraak	Creatie
<p>Transformatie van gebouwde omgeving en stedelijk weefsel</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Afbraak traditionele arbeiderswijken om plaats te maken voor speculatieve ontwikkelingen. • Verscherpte controle van publieke plaatsen. • Terugschroeven van gemeenschapsgeoriënteerde planningsinitiatieven. 	<ul style="list-style-type: none"> • Creatie van nieuwe, geprivatiseerde plaatsen voor elite-consumptie. • Constructie van mega-projecten om investeringen aan te trekken. • Creatie van gated communities, woonenclaves en andere “gezuiverde” plaatsen voor sociale reproductie. • Opschuiven van gentrificatiegrens en intensificatie van sociaal-ruimtelijke polarisatie. • Grondgebruik i.f.v. maximaal economisch nut.
<p>Herpositionering van stedelijke civil society</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Destructie van de “liberale” stad waar alle inwoners toegang hebben tot burgervrijheden, sociale diensten en politieke rechten. 	<ul style="list-style-type: none"> • Invoeren van zerotolerantie en broken windows-beleid rond criminaliteit. • Introductie van discriminerende vormen van bewaking en sociale controle. • Introductie van nieuw beleid om sociale uitsluiting te bestrijden via herinschakeling in de arbeidsmarkt.
<p>Herijking van interbestuurlijke relaties.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ontmanteling van systemen van centrale ondersteuning voor stedelijke activiteiten. 	<ul style="list-style-type: none"> • Overdragen van taken, lasten en verantwoordelijkheden, nieuwe incentives om stedelijke ondernemerschap te bevorderen. • Projectsubsidiering.
<p>Terugtrekken openbare financiering.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Opleggen fiscale soberheids- maatregelen. 	<ul style="list-style-type: none"> • Aanboren van nieuwe inkomsten. • Eigen inkomsten gebruikersbijdragen en private financiering.
<p>Herstructurering welvaartsstaat.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Terugtrekken lokale antennes van nationale welzijnszorg; aanval op lokale welzijns- 	<ul style="list-style-type: none"> • Draagkracht verlegd naar lokale gemeenschap. • Verplichte tewerkstelling van steuntrekkers,

<p>Herstructurering stedelijke huisvestingsmarkt.</p>	<p>bureaucratieën.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Druk op sociale huisvesting en andere vormen van goedkope huisvesting. • Elimineren van huurcontroles en subsidies voor constructie van huisvestingsprojecten. 	<p>experimenten met lokale workfare.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Creatie van nieuwe mogelijkheden voor speculatieve investeringen in stedelijke vastgoedmarkt. • Noodopvang als “magazijn” voor thuis- en daklozen. • Introductie van marktgerelateerde huurprijzen en huursubsidies in de residuele huisvestingssector.
<p>Herstructurering van de arbeidsmarkt.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ontmanteling van traditionele overheidsprogramma’s voor training en vorming van jongeren, van mensen in nieuwe functies en werklozen. 	<ul style="list-style-type: none"> • Creatie van een omgeving waarin deeltijds werken, arbeidsbeurzen en andere vormen van tijdelijke arbeid kunnen gedijen.
<p>Herstructurering van de institutionele infrastructuur van de lokale staat.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ontmanteling van hiërarchische, bureaucratistische vormen van administratie. • Overdragen van overheidstaken naar gemeenschapsnetwerken op basis van vrijwilligheid. • Aanval op traditionele structuren van lokale democratie. 	<ul style="list-style-type: none"> • Introductie van nieuwe, genetwerkte vormen van governance gebaseerd op publiek-privaatpartnership (new public management). • Installeren van nieuwe structuren waarlangs bedrijfsbelangen lokale besluiten direct kunnen beïnvloeden.
<p>Nieuwe imagobuilding voor de stad.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Aanpassing van beeld van naoorlogse, industriële op arbeidsklasse steunende stad door nadruk op wanorde, “gevaarlijke” klassen en economische neergang. 	<ul style="list-style-type: none"> • Mobilisatie van het entrepreneurial discours en voorstellen gebaseerd op de nood aan innovatie, herinvestering en verjonging.

Disciplineren, emanciperen en de positie van het opbouwwerk.

Het wenkend perspectief van het neoliberalisme

Positionering ten opzichte van het neoliberalisme is voor het opbouwwerk op minstens 3 punten van belang: (1) als accumulatiestrategie vormt het de motor van de Post-fordistische groeidyndiek. Die wijst aan de stad een centrale plaats toe en dwingt overheden tot interstedelijke concurrentie, citymarketing en vormen van governance. Dit alles is van grote invloed op wijkontwikkelingsprocessen (onder de vorm van prestigeprojecten, gentrificatie en sociale verdringing). (2) Op een ogenblik waarop de dualiserende effecten van de neoliberale accumulatiestrategie onder de vorm van verscherpte tegenstellingen en toenemende armoede zich verder uitdiepen, worden verantwoordelijkheden om er het hoofd aan te bieden doorgeschoven naar het lokale niveau. We krijgen een verstedelijking van neoliberale sociale strategieën. Zowel inzake wijkontwikkeling als armoedebestrijding is het voor het opbouwwerk noodzakelijk zich tegenover deze recepten te positioneren. Dit is des te belangrijker daar er (3) niet zelden een wenkend perspectief uitgaat van het liberaal discours. En dit niet alleen omdat het alomtegenwoordig is en gepropageerd wordt door instanties die de macht representeren. Het bedient zich van begrippen zoals activering, empowerment, participatie, actief burgerschap. Dergelijke begrippen staan ook in het opbouwwerk centraal, maar vanuit een ander ideologisch referentiekader. Echter, een concept als activering kan niet zonder meer van de hand gewezen worden. Activering in de betekenis van mensen emanciperen uit afhankelijkheidsrelaties lag altijd al in de lijn van de missie van het opbouwwerk. In de huidige maatschappelijke context heeft activering een bestraffend karakter gekregen: het uitwiden van het 'sociaal profitaat'⁷². Voor het opbouwwerk komt het er op aan deze spanning duidelijk voor ogen te houden. Op het kruispunt van disciplineren en emancipatie vraagt iemand als D. Geldof dan ook om in het geval van activering het engagement te laten afhangen van een zestal beoordelingscriteria: zijn activeringsmaatregelen ingebed in een structureel beleid van armoedebestrijding? Is er een perspectief van doorstroming naar de arbeidsmarkt? Zijn de maatregelen gebaseerd op respect? Gaan ze uit van vrijwilligheid? Zijn ze voldoende administratief en sociaal omkaderd? Stimuleren ze meerdere vormen van sociale integratie?⁷³ Een zelfde ambivalentie dragen concepten als participatie en actief burgerschap in zich⁷⁴. Laten we even bij de laatste notie stil staan. „Actief burgerschap” is een begrip dat zowel in het links als het rechts discours gebezigd wordt. Ter linker zijde moet de actieve burger een dam opwerpen tegen de te grote aanspraken van de markt en de uitverkoop van collectieve voorzieningen. Rechtse protagonisten schuiven de actieve burger naar voor in het kader van het herstel tussen rechten en plichten. Beide opvattingen weerspiegelen de tegenstelling tussen de (neo--) republikeinse en de utilitair-individualistische opvattingen over burgerschap. In de laatste opvatting wordt actief burgerschap gezien als een empowerende kracht voor individuen en gemeenschappen in „moeilijke wijken”. Het aanmoedigen van

⁷² W. Lorenz, Social work and a new social order. *Social work and society*, 3(2005), n°1 pp. 93-101

⁷³ D. Geldof, Biedt sociale activering perspectieven? In J. Vranken, D. Geldof en G. Van Menxel, *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1997*, pp. 199-214.

⁷⁴ Voor het strategisch belang van participatie in neoliberale bestuurlijke technieken zie: A. Storme, *idem*, pp. 29-34. Met name Michel Foucault heeft op microniveau aangetoond hoe macht doorwerkt in moderne samenlevingen. De begrippen 'conduct of conduct' en 'governmentality' zijn in dit verband cruciaal. Het gaat om sturing door zelfsturing, om het structuur geven aan het veld waarop het subject zich kan gedragen. Sturen is dan niet zozeer controle van bovenaf en een vorm van negatieve vrijheidsinperking, maar invloed uitoefenen opdat mensen zich zouden gedragen als kwam het uit henzelf. Foucault: "Het punt dat individuen, gestuurd door anderen, verbindt met de manier waarop ze zichzelf sturen, is wat we mijns inziens kunnen noemen: governmentality". Het governmentality-paradigma speelt zowel op het niveau van het individu ((government of individuation) als op het niveau van het collectief (government through community).

actief burgerschap promoot een specifiek type van individualiteit dat het actieve engagement van deze individuen en gemeenschappen in de sociale dienstverlening verhoogt zodat ze minder afhankelijk zijn van overheidsoptreden. Het betrekken van burgers op het bestuur impliceert de vorming en de promotie van nieuwe subjecten: van object van beleid dienen ze omgeturnd tot „bronnen van democratie” die de behoefte voelen mee verantwoordelijkheid te dragen. Persoonlijke doelstellingen en verwachtingen worden in lijn gebracht met maatschappelijke doelen van orde en stabiliteit. „De ‘ontdekking’ van de ‘actieve burger’ is – juist zoals de interesse in het versterken van verantwoordelijkheid en besluitvormingscompetentie van lokale gemeenschappen – niet enkel een winst in participatiemogelijkheden en rechten inzake gedeelde besluitvorming, noch een teken van de toenemende democratisering van de samenleving; het betekent vooral een kwalitatieve verandering van kaders waarbinnen het subject vorm krijgt, de schepping van nieuwe, sociale collectiviteiten en identiteiten: een ‘contrarevolutionaire beweging’ die ‘gecontroleerde’ actievormen voorstelt die concorderen met de doelstellingen van overheidsprogramma’s.”⁷⁵. En Loopmans: „ Gemeenschapsbetrokkenheid betekent dan niet een of andere vorm van veralgemeende deliberatieve democratie, maar die plaatsen waar het liberale project gecontesteerd of uitgedaagd wordt, tot voorwerp van bestuur te maken met het oog op het verhogen van de legitimiteit van het bestaand bestuursstelsel.”⁷⁶ Het betreft met andere woorden een herlegitimering van het politieke bedrijf waarbij het er niet om gaat de spelregels van het politieke bedrijf te veranderen, als wel het met andere technieken te herbevestigen daar waar het wordt gecontesteerd.

De herdefiniëring van sociale problemen als lokale problemen.

De gemeenschap is een nieuwe focus om om te gaan met sociale problemen. De sociale kwestie wordt gelokaliseerd, wordt verbonden met duidelijk omschreven territoria. De oude collectivistische sociaal-democratische ethiek wordt in ere hersteld, maar het universalisme waarvoor de overheid borg stond, wordt vervangen door collectieve acties van gemeenschappen in welomschreven territoria en voor hoogst instrumentele doeleinden⁷⁷. Kwesties worden geproblematiseerd, niet in termen van maatschappelijke tegenstellingen, maar in termen van eigenschappen van gemeenschappen en hun zwaktes, sterktes en culturen⁷⁸. De (lokale) gemeenschap draagt in zich het geheim van het goede leven. Ze is billijk, zelfbedruipend, authentiek, democratisch etc... . Ze is een moreel veld dat personen bindt in duurzame relaties. Ze genereert sociaal kapitaal. Ze is ook een plaats van emotionele relaties waarbinnen identiteiten gevormd worden vanuit hun verbondenheid met microculturen van waarden en zingeving. Gemeenschap staat voor sociale cohesie: respect voor anderen, fierheid, verantwoordelijkheidszin, deelname aan het openbare leven... . Gemeenschap als bestuurlijke rationaliteit werd „herontdekt” toen neo-liberale regimes afzagen van hun verantwoordelijkheid het goede leven te waarborgen via algemene planning. De taak van de overheid is niet langer planning, maar mogelijk maken, animeren, faciliteren. Gemeenschappen, verscheiden als ze zijn, hebben de verantwoordelijkheid om het gedrag van hun leden te sturen overeenkomstig hun eigen waarden. Gemeenschapsvorming is een opgave. De gemeenschap moet gevormd worden, doch in de richting van zijn oorspronkelijke toestand. Daar is hulp bij nodig vanwege deskundigen, die echter geen dwang uitoefenen vermits interventie gebeurt, geheel in het verlengde van het belang van de gemeenschap (cfr. government through community). Gemeenschapsbetrokkenheid door

⁷⁵ T. Lemke, Partizipation. In: Kulturkreis der Deutschen Wirtschaft im Bundesverband der Deutschen Industrie e.V. (Hg), *Ars Viva* 10/02 Kunst und Design, Berlin, 2001.

⁷⁶ M. Loopmans, *Community involvement from a comparative perspective: an evaluation and confrontation of governmentality and regulation approaches*. (Paper – research and training network urban Europe 1/2004, p. 7.)

⁷⁷ A. Amin, *Local community on trial*, (Durham university e-prints)2004, p. 3

⁷⁸ N. Rose, *Power of freedom: reframing political thought*. P. 176. Ook de rest van de paragraaf steunt op Rose.

actieve burgers via vormen van buurtparticipatie, lokaal empowerment en het engageren van bewoners in beslissingen die het eigen leven aangaan zullen resulteren in een heropleving van zelfmotivatie, zelfverantwoordelijkheid en zelfbepaling.

Doordat het opbouwwerk zich afstemt op belangen van gemarginaliseerde, achtergestelde groepen, ontplooit het zijn activiteiten hoofdzakelijk ook in gemarginaliseerde en achtergestelde buurten en wijken van verstedelijkte gebieden, in het populaire discours gemeenzaam als probleemwijken betiteld. Het wordt dus geconfronteerd met overheidsprogramma's, gericht op armoedebestrijding – halfweg de jaren negentig van vorige eeuw – en stedelijke heropleving meer recent. Deze verschuiving van armoedebestrijding naar stedelijke heropleving doet er toe en is te traceren in de overgang van het Sociaal Impulsfonds naar het Stedenbeleid. Het valt niet moeilijk aan te tonen dat deze programma's over de ganse lijn schatplichtig zijn aan het government through community-gedachtengoed: de fixatie op gemeenschappen binnen welbepaalde territoriale grenzen; deze gemeenschappen als verwekkers en dragers van problemen (cfr. de lokalisatie van het sociale – sociale uitsluiting als territoriaal probleem); het geloof dat deze gemeenschappen ook kunnen instaan voor oplossingen wanneer de mogelijkheden, vervat in zelfverantwoordelijk gedrag maar worden aangeboord (de uitdaging voor het zoeken naar oplossingen als uitdaging voor lokale actoren); het benadrukken van empowerment, de actieve burger, sociale cohesie, sociaal kapitaal.

Moet de opbouwwerker zich dan niet inzetten voor empowerment, actief burgerschap, sociale cohesie en sociaal kapitaal? Zoals steeds moet men zich de vraag stellen: empowerment in functie van wat?

Niet in de zin van een actief burgerschap dat zich laat inpassen in de consensusopvatting van sociale cohesie waardoor achtergestelden gecoöpteerd worden in een visie op het goede leven dat door elites werd bepaald⁷⁹. Wel voor zover het betekent: mensen wapenen voor participatie in een publiek en tegensprekelijk debat waarvan de uitkomsten bepaald worden doorheen de confrontatie van opvattingen die (min of meer) met de zelfde wapens verdedigd worden. Dit eist van opbouwwerkers ook een genuanceerde opvatting over sociaal kapitaal. Ze moeten hun doelgroepen niet te vlug voor de leeuwen gooien in een poging om het zo geroemde sociaal kapitaal als algemeen vertrouwen tussen groepen te herstellen (bridging capital). Bruggen kunnen slechts gelegd worden op pijlers die aan mekaar gewaagd zijn. Het werken binnen de groep, weliswaar in een open sfeer, het werken aan bonding capital is dus minstens even belangrijk. De aanmaak van sociaal kapitaal opgevat als veralgemeend vertrouwen tussen groepen biedt slechts perspectieven voor de zwakkeren indien of nadat „empowerment” de voorwaarden heeft gecreëerd opdat zij echt op voet van gelijkheid in de arena zouden kunnen treden.

Uitweiding 8: Over het regeneratievermogen van achtergestelde gemeenschappen.

Vroeger, zo constateert A. Amin in een kritische bespreking van het Engels overheidsbeleid rond de economische herwaardering van achtergestelde wijken, werd neergang van wijken het hoofd geboden door een beleid van herverdeling via solidariteit *tussen* gemeenschappen en regio's. Toen kwam Thatcher die van verzet tegen herverdeling die leidt tot een 'cultuur van afhankelijkheid' een strijdpunt maakte. De sociale sfeer werd geïndividualiseerd en tot een restcategorie herleidt. Met Blair en new-labour werd het sociale herontdekt als beleidsinstrument voor lokale vernieuwing.

Daarbij zijn een viertal mekaar overlappende vooronderstellingen in het spel:

1. De idee van sociale cohesie: Een verantwoordelijke en sterke gemeenschap die over sociale netwerken en zelfwaardergevoel beschikt betekent een stimulans voor de lokale economie.

⁷⁹ A. Amin, *Idem*, p. 7.

2. De idee van sociaal kapitaal opgevat als het versterken van informele netwerken van vertrouwen, wederkerigheid en solidariteit (in het verlengde van Putnams these over de relatie tussen participatie en goed bestuur). Daarbij wordt bonding capital opgevat als schadelijk voor economische groei en vitaliteit. Bridging capital is positief en laat toe verschillen te overbruggen.
3. De idee van participatie i.f.v. een economisch doel, hier in termen van sociale economie en actief burgerschap.
4. De idee van de solidaire gemeenschap als een ruimtelijk omschreven gemeenschap.

Op het eerste zicht, aldus Amin, is daar niets mis mee, maar er blijkt wel een romantisch beeld uit over mogelijkheden van regeneratie van onderen uit. Dergelijke behandeling wordt enkel voor wijken in achterstelling voorbehouden. In een tijd, gekenmerkt door netwerken, is het eigenaardig het gebrek aan netwerken voor te behouden aan deze gebieden en te doen alsof de toestand waarin ze verzeild zijn geraakt, ook niet is voortgevloeid vanuit hun relaties met andere gebieden.

De regeneratie van buitenaf werd vervangen door regeneratie van binnenuit, weliswaar met sterke steun van de centrale beleidsinstanties. Ondertussen wordt het gebrek aan sociale cohesie, met weglating van andere factoren, als oorzaak van de neergang aanzien. "Slechte" gemeenschap dient vervangen door "goede".

Hier schemert een nieuw ziektebeeld door, in de kern gedefinieerd vanuit een deficiënt en disfunctioneel sociaal leven. De diagnose wordt mee bepaald door een nieuwe wetenschap van "meten is weten" die de toestand van de patiënt in kaart brengt alsook de standaarden voor genezing voorop zet. Vermits dit gebeurt buiten de "patiënt" om, kan participatie alleen nog maar een instrument van politiek conformisme en controle zijn, eerder dan een uiting van actief burgerschap in een tegensprekelijke publieke sfeer.

Onderzoek naar initiatieven in de sfeer van sociale economie heeft uitgewezen dat ze in achtergestelde wijken niet beslissend bijdragen aan economische heropleving. In sterke wijken daarentegen verhogen ze het economische groeipotentieel. Dit ligt alleszins niet aan gebrek aan gemeenschapszin in achtergestelde wijken. Vooral ruilrelaties op basis van wederkerigheid primeren er. Of bonding social capital een slecht soort sociaal kapitaal is, betekent de verkeerde vraag stellen. Bonding capital is eigen aan zwakkere wijken. De overgang van bonding naar bridging gebeurt niet automatisch, tenzij de economische context van de wijk verandert. Als dit toch verondersteld wordt, komt men uit op apathie en legt men de oorzaak van het falen opnieuw bij de zwakkere gemeenschap. De relatie tussen empowerment en economische upgrading is met andere woorden niet rechtlijnig. Bewoners van achtergestelde wijken kunnen geen controle uitoefenen, kunnen niet autonoom middelen aanmaken en verdelen, zitten in netwerken verstrikt die bemiddeld worden door wetten, waarden, normen en machtsverhoudingen.

Aan de ene kant is een bredere aanpak noodzakelijk. Aan de andere kant moeten achtergestelde wijken inzake sociale relaties minder karikaturaal behandeld worden. Apathie en democratie behoeven een grondige analyse. Aan oorzaken moet gesleuteld worden i.p.v. op sociale cohesie terug te vallen. In deze wijken bestaat solidariteit en een rijk palet aan sociale relaties. Deze wijken zitten niet per definitie in zichzelf opgesloten (ze maken gebruik van nieuwe communicatie-instrumenten en weten wat in de wereld omgaat). Tenslotte: de relatie tussen gemeenschap en burgerschap moet opnieuw geproblematiseerd worden. Geen "actief burgerschap" als daarin gemikt wordt op een burgerlijke consensus met sociale cohesie als utilitair doel, wel actief burgerschap als participatie in tegensprekelijk publiek debat, wars van moralisme en van een geforceerde consensus die tegenstellingen toedekt.

Een laatste uitweiding bij wijze van uitleiding.

“Er is een nieuwe klassenstrijd op komst, maar mijn klasse staat op het punt die strijd te winnen.”

Warren Buffett
investeringsgroep Berkshire Hathaway
Dollarmiljardair en aasgierkapitalist